

THEODHOROS
KOLOKOTRONIS

KUJTIME

BOTIMET TOENA

**THEODHOROS
KOLOKOTRONIS**

KUJTIME

Përktheu nga origjinali greqisht
Kristo Pulla

BOTIMET TOENA
Tiranë, 2021

Autori: Θ. Κολοκοτρώνης

Titulli në origjinal: Απομνημονεύματα

Botuar për herë të parë në greqisht, në 1846.

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Sonila Kapo

Redaktore: Albina Pulla

Korrektore letrare: Majlinda Bami

Përkujdesja grafike: Mirjana Madhi

Kopertina: Mirjana Madhi

Imazhi në kopertinë: Portret i Theodoros Kolokotronit, punim në vaj, vepër e Dhionisios Cokos, 1861. Muzeu Historik Kombëtar, Athinë.

ISBN 978-9928-348-23-4

© *në shqip* Botimet Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjeti apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

Rr. "M. Gjollesha", K. Postare 1420, Tiranë

Tel. +355 4 22 40 116

E-mail: botimet.toena@gmail.com

toena.porosionline@gmail.com

www.toena.al

Në vend të parathënies

Botimi në gjuhën shqipe i librit “Kujtime” të Theodoros Kolokotronit, i jep për herë të parë lexuesve shqiptarë, mundësinë për një qasje direkte te një prej burimeve më të rëndësishme origjinale historike që hedhin dritë mbi jetën, veprën dhe asaj çka besonte të një prej nismëtarëve të Revolucionit Grek të 1821-shit.

Bëhet fjalë për regjistrimin më të rëndësishëm ndoshta, ngjarjesh historike të asaj periudhe kritike, i cili përmban referime të hollësishme mbi të gjitha zhvillimet deri në çlirimin e kombit dhe krijimin e shtetit grek.

Ky ushtarak gjenial, njeri i pashkolluar por i ditur, Kolokotroni ose “Plaku i Moresë” si njihej ndryshe, nxjerr në pah vlera si integriteti moral, heroizmi, trimëria, dashuria për lirinë, për të drejtën, por edhe miqësia vëllazërore me “tjetrin”, edhe në rast se ai “tjetri” ka besim dhe prejardhje të ndryshme.

Kjo vepër, përmes atyre që ka përjetuar protagonistin kryesor, hedh dritë mbi lëvizjen e parë nacionalçlirimtare në Ballkan që ia arriti objektivit të vet dhe shërbeu si promotor për krijimin e shteteve kombëtare në rajon, duke shënuar në këtë mënyrë, në një stad të hershëm, rilidhjen e rajonit tonë me Europën.

Kryegjenerali i Luftës, me një vështrim të qartë, na rrëfen “në vetë të parë” të gjitha ato që përjetoi kryesisht gjatë

viteve të Revolucionit dhe u lë trashëgimi brezave pasardhës, mësimë me vlera monumentale.

Vendosmëria e palëkundur, besimi dhe përkushtimi, por edhe trimëria e Theodoros Kolokotronit, rezultuan faktorë përcaktues, veçanërisht në momente kritike të Luftës. Valteci, Dervenakia dhe rënia e Tripolicasë, përbëjnë betejat më të famshme në të cilat ai tregoi aftësitë e tij të rralla strategjike dhe ushtarake.

Theodoros Kolokotronis ia rrëfeu “Kujtimet” në vitin 1836 Georgios Terchet-it, njërit prej gjyqtarëve të trupit gjykues, në gjyqin kundër tij, në vitin 1834. Në sajë të mbajtjes shënim të këtyre rrëfimeve, u ruajt një antikuar shumë i çmuar, historik dhe letrar, dhe vepra u botua për herë të parë në vitin 1846, kohë në të cilën Kolokotronis tashmë ishte ndarë nga jeta. Vepra mbante titullin: “Rrëfim ngjarjesh i kombit grek nga viti 1770 deri në vitin 1836”.

Fjala e Kolokotronit është e drejtpërdrejtë, karakterizohet nga thjeshtësia dhe sinqeriteti, elemente formuese do të thoshim, të vetë karakterit të tij. Shumë prej fjalëve të tij të urta ishin burim frymëzimi për breza të tërë. “Kur vendosëm të bëjmë revolucionin, nuk menduam as se sa ishim, dhe as se nuk kishim armë... Zoti vuri firmën e tij për lirinë e Greqisë dhe nuk e merr mbrapsht.”

Sivjet, kur mbushen 200 vjet nga fillimi i Revolucionit Grek, me këtë botim në gjuhën shqipe, nderojmë këtë personalitet legjendar të momenteve më të lavdishme dhe kulmore në rrugëtimin e Greqisë moderne.

Sophia Philippidou
Ambasadore e Greqisë në Shqipëri

PARATHËNIE¹

Nëse do të mundem të përcjell në shpirtat tuaja, zotërinj dëgjues, kënaqësinë që ndiej në shpirtin tim, duke shkruar parathënien time në librin e plakut Kolokotroni, shpresoj që ta shijoni ëmbëlsisht kohën tuaj dhe të mos pendoheni, duke më nderuar mua sot me prezencën tuaj. Është burim ngazëllimi edhe fakti se kush e ka kompozuar këtë libër dhe cilat janë meditimet që burojnë prej përmbajtjes së tij. Që në momentin kur fillova të kuptoj botën, dëgjues të respektuar, dy personazhe, dy burra, mbetën përgjithmonë të skalitur në kujtesën time: gjenerali Xhurxh dhe Theodoros Kolokotronis, të mbuluar me lavdi nga opinioni i atëhershëm shoqëror, i pari për filohelenizmin e tij, dhe i dyti për dashurinë për helenizmin. Të parit ia shtonte hijeshinë bukuria fizike dhe veshja e rregullt, tek i dyti, të rrëmbente dhe të bënte për vete ajo bukuri e egër dhe mënyra e të folurit. Të dy dalloheshin për formën tërheqëse të kokës, e të parit mbuluar nga flokë biondë, ndërsa flokët e zinj të të dytit zbukuroheshin nga përkrenarja greke e të parëve tanë. Të dy në moshë burrërore. Xhurxhi pak më i ri, miq të dashur dhe besnikë. Kolokotronis vlerësonte dashurinë e Xhurxhit për kombin dhe mbarëvajtjen në rrugën e tij, ndërsa Xhurxhi

¹ Më 25 mars u lexuan në sallën e leximit të bibliotekës së Parlamentit. Leximin e nderuan me praninë e tyre kryetarët e dy Dhomave: të Senatit dhe të Dhomës së Përfaqësuesve.

çmonte te Kolokotroni forcën e arsyes dhe fisnikërinë e zemrës së këtij burri të maleve. Të ndodhur me sa duket të dy në të njëjtin ishull grek, në fillimet e luftës së grekëve, si pararendës të dashurisë së mëvonshme midis grekëve dhe europianëve, falë asaj lufte të lavdishme. Xhurxhi dhe Guilfordi, një tjetër zyrtar filohelen i asaj kohe, ngjanin me kujdestarë që kishin ndarë mes tyre mbikëqyrjen e jetimëve: Xhurxhi kujdesej për forcat e armatosura greke, ndërsa Guilfordi kujdesej për letrat greke, që ato të lulëzonin dhe të jepnin fryte.

Kanë kaluar pothuajse dyzet vjet që nga ajo kohë dhe tridhjetë vjet që nga fillimet e lëvizjes së armatosur kombëtare deri më sot kur po botohet libri i Theodoros Kolokotronit.

Rrëfimi i tij nis më 1776 dhe përfundon në vitin 1836. Gjashtë vite më vonë, dheu i kësaj toke mbulonte këtë luftëtar grek në varrezat e Athinës. Qoftë i lehtë dheu i varrit të tij!

Cilën prej atyre ngjarjeve të gëzueshme, nga ato që përmban libri, të përmendim të parën?

Si fillim mund të them se është një vepër letrare e kompozuar nga një grek, përmbajtja e saj, e mbushur me vepra grekësh, dhe zëri i tij, zë origjinal dhe i pastër i atyre ditëve, dhe besoj se kombi grek do të gëzohet me ta dëgjuar dhe me ta parë, ashtu si gëzohet çifti i ri kur fëmija i parë është djalë, që u ngjan në përsosmëri prindërve, i qesh buza ashtu siç i qesh dhe s'ëmës së tij, dhe në pamje është kopje e të atit, është gjak nga thellësia e zemrave të tyre, ashtu sikundër ky libër është kopje origjinale e Greqisë, nuk ka prejardhje të dyshimtë, dhe ashtu sikundër ndodh me lindjen e një njeriu, ky libër nuk ngjan i shkruar me bojë,

por me gjak, me atë gjak që u derdh trimërisht për ringjalljen e kombit. Ajo që e mbush shpirtin me më shumë ngazëllim, është kur sheh se si trimëria dhe burrëria vihen në shërbim të një qëllimi të ndershëm dhe të shenjtë, dhe nëse pas shumë rreziqesh, pas shumë vdekjesh të burrave, pas betejave navale, ajo për të cilën u luftua, ndriçon nën kurorat e fitores, atëherë admirimi dhe gëzimi nuk njohin kufij, mendja jonë i bashkohet respektit të njerëzve për himnizimin e Zotit, sepse Zoti është aleati besnik i veprave të virtytshme.

E tillë është historia e luftës së grekëve dhe tema e këtij libri të ri. Sigurisht që nuk ishte nevoja të dilte në qarkullim libri i plakut Kolokotroni që ne të kujtojmë dhe të nderojmë luftën e lavdishme, a thua se i ndjeri me librin e tij, na vjen si lajmëtar gjërash që nuk i njohim, por ky libër i ri na jep shkas që t'i sjellim përsëri të gjalla në kujtesën tonë, shumë ngjarje të këndshme të së kaluarës. Harresa shumë herë i venit edhe veprat më të lavdishme, prandaj duhet vaditur saksia që gjethet e trëndafilut të ruajnë gjallërinë e tyre. Dhe një prej atyre gjërave të këndshme të së kaluarës, janë lëvizjet dhe nismat e kombeve dhe të mbretërve të ndritur në favor të grekëve. Pas dallgëzimeve të ndryshme, më në fund filloi të fryjë era e dashurisë, filloi të fryjë vrullshëm, në ndihmë të pavarësisë greke.

Që ditën e parë që u shfaqën rreziqet, Patriarku i Kishës, i vrarë në Kostandinopojë, i goditur me gurë nëpër rrugë, i flakur në det, u varros në Odesë me nderime udhëheqësi shtetëror dhe shenjtor nga Perandori i devotshëm i Rusisë. Në tokat e Rumelisë dhe të Moresë erdhën luftëtarë nga 32 kombe, disa u vranë në fushat e betejës, disa ranë viktimë

për shkak të sëmundjeve dhe të vuajtjeve, ndërsa të tjerë jetojnë ende të nderuar dhe të respektuar prej atyre, të cilëve u shkuan në ndihmë.²

Në të gjitha ato vende ku ishin tempujt e dijes, universitete dhe kisha të krishterësh nëpër Europë dhe Amerikë, sallat e predikimit kumbuan nga urimet dhe lavdet ndaj grekëve të rinj, virgjërëshat e Francës qëndisën me duart e tyre të hajthme flamujt e luftëtarëve filohelenë³. Të pasur, të varfër, por dhe njerëz të besimeve të tjera u dhuruan shoqatave filogreke ndihma sipas mundësive për shpëtimin e lirisë së grekëve. Dhe së fundmi, në të perënduar të diellit, më 8 tetor, panë bëmat e tre admiralëve, kur ata fundosën në det flotën armike me të cilën nuk mund të përballeshin forcat greke, dhe që përbënte një rrezik të madh për bastionin e Greqisë, Hidrën heroike. Në Petalidhi u ankorua dhe flota franceze së bashku me forcat ushtarake të të bekuarit Karlit të Dhjetë, të cilat spastruan Peloponezin nga arabët, dhe në fund në Adrianopojë, cari fitimtar i Rusisë, Nikolai, shkroi me bajonetën e tij: *Liria e Greqisë kryengritëse të bëhet realitet dhe të marrë fund vullneti keqdashës i sulltanit dhe vonesat e diplomacisë*.

Këto kujtime të asaj kohe na mbushin me gëzim, sepse ajo bamirësi nuk ka asgjë që mund të na bëjë të ndihemi keq, përderisa nderon në të njëjtën masë si bamirësin ashtu dhe përfituesin, dhe kjo ndodh kur përfituesi e meriton bujarinë e bamirësit.

² Shih monumentin e filohelenëve në Nafplio, nën komandën e të nderuarit kolonel Touret.

³ E bija e dukeshës së Pllakentisë dhuroi 300 mijë franga prej pajës së saj, siç kam dëgjuar.

Vlerat dhe virtytet e revolucionit grek qëndrojnë te drejtësia që e karakterizon. Cila është arsyeja që janë mbuluar ndër shekuj me lëvdata Termopilet dhe mbreti spartan me bashkëluftëtarët e tij, përveç faktit se në atë ngushticë ata luftonin për varret e etërve të tyre, për lirinë e atdheut dhe për lavdinë e racës sonë? Luftojnë, luftojnë dhe nuk mposhten kurrë, dhe zëri që vjen nga thellësitë e shekujve u jep zemër teksa godasin me heshtat e tyre. Zoti e vendos dhe i vë vulën bukurisë dhe përjetësisë së veprave të drejta dhe trimërore të njerëzve. Më 1821, deti dhe toka greke u bënë Termopile, kështu shpjegohet gjithë ajo simpati që treguan popujt dhe burrat e ndjeshëm të shtetit të shekullit tonë për luftën tonë. Për atë Zot, zemra shterpë dhe gjykimi i cekët i Kasterlit dhe i Meternihut nuk mundën t'i imponoheshin asaj furtune dashurie, kur një Shatobrian deklaronte se dëshironte të shkruhej me gjakun e tij marrëveshja e të Mëdhenjve për lirinë e Greqisë, dhe i pari ndër të parët miq të revolucionit, ishte trashëgimtari i Fronit dhe më vonë mbret i Bavarisë. Jo se Kasterli dhe ai tjetri nuk e zvarritën të mirën që të arrinte deri te ne, e zvarritën, por nuk e anuluan. Dhe një fillim i mbarë u bë, kështu që ekziston në këtë botë mbretëria e Greqisë.

Ndërgjegjja e shumicës i përçon më shpejt vlerat dhe bukurinë e ngjarjeve, para se filozofia e historisë të na japë frytin e vonshëm të gjykimit të saj. Greqia e skllavëruar anembanë, rrezatoi të gjitha ndjenjat fisnike të moshës së saj të lashtë burrërore, por edhe rinore. Kur Themistokliu u pyet se cila këngë i pëlqente më shumë, u përgjigj: ajo që i thur lavde virtyteve. Dhe Greqisë së re i pëlqeu që të dëgjonte këngën e saj, dhe nuk gjeti temë më të motivuar

kënge se ajo që do të çlironte prej zgjedhës tempujt e besimit të të krishterëve dhe do të vinte themelet e lirisë së lavdishme. Dhe është më se i lavdërueshëm fakti se nuk e nxori shpatën prej millit vetëm si Greqi, por edhe si Europë, ngaqë të gjitha virtytet e sprovuara të Europës - e cila falë energjive të qytetarëve të saj, është në pararojë të të gjitha vendeve të botës - kishin filluar misionin e tyre jetëdhënës dhe në zemrat e grekëve të rinj, me dashurinë për shkencën, barazinë para ligjit, neverinë për paragjykimet, respektin dhe dashurinë për lashtësinë e shndritshme të grekëve dhe të romakëve. Fitore e grekëve do të thoshte fitore për Europën dhe për qytetërimin. Revolucioni grek është i lidhur me një zinxhir shumë të madh dhe historik me shpirtin e Europës dhe kjo lidhje është shumë më e madhe nga sa duket. A nuk zhvillohet prej shekujsh lufta e Europës kundër Azisë dhe Afrikës? A nuk e shohim që njerëzimi është i ndarë në dy kampe vigjilente: në kampin e parë - grekë, romakë, francezë, gjermanë, anglezë, spanjollë, rusë, dhe në tjetrin - persë, egjiptianë, fenikas, kartagjenas, arabë, otomanë?

Evriviadhi dhe Themistokliu, Aleksandri i Maqedonisë, Skipionët e Romës, Gotfredi, çliruesi i Jerusalemit, Karlomani që mundi mizoritë e arabëve nëpër fushat e Francës, Pjetri i Rusisë, i Madhi midis vdekatarëve dhe i hegemonëve skeptërmbytës, Johani i Austrisë, kundëradmiral në betejën navale të Korfit, Miauli nga ishujt, Boçari nga Rumelia, Kolokotroni nga Peloponezi, mareshali i vrarë në Pire, janë admiralë dhe gjeneralë të një atdheu, të një flamuri, të një besimi, dhe të gjithë ata bekohen prej historisë edhe si ushtarë të Krishtit.

Kam dëgjuar nga të moshuarit për tërmetin që shkaktoi në shpirtrat e grekëve, fushata e Napoleonit në Egjipt. Atë kohë, një dhjak nga Zakyntho, që quhej Martellao, u frymëzua dhe shkroi vargjet e kësaj kënge të bukur:

*Ngado që jini të shpërndara
Ju eshtra të grekëve
Me të dëgjuar tingujt e burisë sime
Ngrihuni dhe ringjalluni.*

Po përse të ringjalleshin shpirtrat e grekëve të vdekur? Përse, si dihet, shpejtuan kaq shumë grekë dhe u regjistruan ushtarë nën flamurin e Napoleonit? Përse? Sepse ajo ishte luftë njerëzish të afërt me njëri-tjetrin. Për shumë arsye, shpirti grek e ndjeu veten të ringjallet, duke marrë pjesë në atë fushatë. A nuk ndërmori edhe Agiselaou fushatë në Egjipt me ushtrinë e Spartës? A nuk u themelua Aleksandria nga kryekomandanti i pavdekshëm i grekëve dhe ajo e ruajti me besnikëri emrin e tij? Nisma e gjeneralit francez në Egjipt rrezatonte helenizëm dhe me siguri do të ngazëllehesh nëse ju përmend fjalët që kujtohen akoma në ishullin e Korsikës dhe sipas të cilave, Kalimerët e kanë origjinën prej një fisi grek nga Vatika e Manit.

Rastisi që u ndodha në Paris atë ditë të vitit, kur Akademiti e Francës (Institute de France), mbledhesh bashkë si në një panair shkencor dhe të diturit mbajnë fjalime. Qarkulluan fjalë se Jouffroy-i, anëtar nderi i Akademive, do të fliste për Revolucionin Grek dhe aty u mbledhën shumë qytetarë.

Kur dijetari i urtë përmendi në fjalën e tij kontributin e banorëve të ishujve Eptanise në luftën që po zhvillonte Greqia dhe duke i lavdëruar shpjegonte se këta janë grekë dhe jepnin ndihmesën e tyre për të mirën e përbashkët, se njihnin dhe nderonin afrinë që kishin me Greqinë, a nuk do të thotë kjo, të nderuar dëgjues, se i njëjti kuptim, të njëjtat argumente, vlejnë edhe për popujt e tjerë? A nuk i lidh një afërsi e ngushtë gjaku apo botëkuptimi grekët e sotëm me popujt e tjerë të Europës? A nuk është ushqyer Europa me diturinë greke? Krishterimi ndriçon kombet e saj, por filozofia e të parëve tanë, i përgatiti intelektualisht për ta pranuar atë. Etër të shenjtë, bij të Greqisë, u martirizuan për besimin në këtë tokë, të tërhequr zvarrë nëpër burgje dhe nëpër gojët e bishave, të hedhur në duart e xhelatit për t'u prerë kokën. A nuk u kolonizuan dhe u banuan brigjet e Mesdheut nga grekët e lashtë? Shprehje mosmirënjohjeje dhe refuzim i prejardhjes ishte fryma e asaj politike e cila iu kundërvu dhe e dëmtoi luftën tonë në hapat e saj të parë, parapërgatiste shkatërrimin tonë dhe në vazhdim vuri pengesa që të mos zgjeroheshin më tej kufijtë e shtetit të porsalindur grek. Mos ardhhtë kurrë ajo ditë kur dikush prej nesh të mendojë, se ngaqë Greqia e lashtë shkroi “Iliadën”, zbukuroi me vepra brilante pikturë Harqet në Athinë, fitoi betejën e Salaminës apo shpërndau dritën e qytetërimit te kombet që u shfaqën më vonë, do të duhet sot që popujt e Europës të na shohin në sy dhe të na pyesin se çfarë duam. Shkëlqimi i të parëve tanë satirizon shëmtinë e bijve, nëse pasardhësit nuk janë të denjë për të mbajtur emrin e stërgjyshërve të lavdishëm, ose, duke fjetur mbi dafinat që kishin shtruar paraardhësit, i lanë ato të vyshken dhe të shkërmoqen, nëse urrejtja, smira,

besëtytnitë, paburrëria, luftërat civile, larguan nga kjo tokë lirinë dhe virtytet. Mos ardh të kurrë dita që të nderohen ata që fyejnë stërgjyshërit tanë. Por në vitin 1821, në festën e Shën Evangjelizmoit, brezat e rinj të grekëve guxuan dhe filluan një luftë të drejtë, të shenjtë, plot me rreziqe, por shpirtmadhe, lavdia e së cilës do të jetojë ndër shekuj.

Dhe kush, të nderuar zotërinj, ishte dëgjues i tregimit historik të Jouffrois-it? Një njeri të cilin e lëvdojnë dhe e nderojnë, jo unë, por veprat e tij. Çdo njeri është i denjë për t'u nderuar, kur përpjekjet e tij synojnë të kultivojnë kombin e vet. Veziri i madh, Reshit Pasha, në atë kohë ambasador në oborrin e Francës, ishte dëgjuesi që ndiqte i përqendruar historianin Jouffrois! Dhe me sa vëmendje madje e ndiqte rrëfimin mbi ngjarjet tragjike të vitit të parë të luftës kur historiani me zërin që i dridhej justifikonte masakrën e Tripolicës me padrejtësitë që kishin bërë sunduesit e vjetër dhe të rinj? Po ju pyes juve tani: ç'mësime të vyera politike nxirrte ai burrë shteti? Koha do ta tregojë se sa i vlefshëm ishte për otomanët revolucionin grek. Do të vijë koha kur nipërit e Topall Pashës dhe të Kiutahiut, do të vijnë për homazhe në varret e Dhjakos, të Karaiskaqit, të Nikitarasë, të Likurg Llogothetit, të Camadhit, të gjermanit Bresthen. Jo, eshtrat dhe skeletet e shenjta nuk janë vetëm në Malin e Shenjtë, në Jerusalem, në Romë, në Kostandinopojë, por janë edhe nëpër varrezat e Athinës, në rrethinat e Mesolongjit, i ndeshim nëpër rrugë, na flasin dhe ne u përgjigjemi.

Theodoros Kolokotronis, si figurë dhe rrëfyes i historisë, renditet krah shumë të tjerëve, prej atyre historianëve që shkruan për luftërat e Azisë dhe të Europës, por ai si grek, sipas mendimit tim, vjen i treti, pas Homerit dhe Herodotit.

Të tre ngjajnë mes tyre si tri rreze që dalin nga një qendër e shndritshme, të tre kanë si atdhe Greqinë, si temë shtjellojnë luftën e Europës kundër Azisë, flasin gjuhën greke, gjithsecili gjuhën e shekullit të tij, rrezatojnë po ato ide, dhe gjuha që përdorin në epokën e tyre plotësohet prej gjuhës që është përdorur më parë, nuk janë idhuj të fantazisë së tyre, ngjajnë njëri me tjetrin si nga mënyra e të parashtruarit dhe të lidhjes së ideve, por edhe nga mënyra e paraqitjes së ngjarjeve që zhvillohen. Në prozën e Herodotit ndihet lira muzikore e Homerit, mund të dëgjosh “Zemërimin këndoji, perëndeshë”, ashtu sikundër në rrëfimin e Kolokotronit, kur unë pata mundësinë që ta rrok ashtu si buronte nga buzët e tij, mund të dëgjosh këngën “Tre zogj të vegjël po rrinë”. Për sa i përket artit, Kolokotroni gjendet në nivel më të ulët në lidhje me dy paraardhësit, ashtu siç nuk krahasohet “Tre zogj të vegjël rrinë” me “Zemërimin këndoji, perëndeshë”, por njëkohësisht qëndron në nivel më të lartë, sepse bëmat e tij dhe të bashkëluftëtarëve të tij, përpara se t’i shkruante me penë, i skaliti me shpatën e tij, një përparësi që nuk e kanë dy të tjerët. Njësoj sikur Agamemnoni, Odisea apo Diomedë, të shkruanin ditarin e tyre ushtarak dhe ky të arrinte deri në ditët tona, apo mos vallë edhe ky ditar gjendet diku në arkivat e çmuara të Simonidhit?

Kisha menduar, zotërinj, dhe ju them në këtë parathënie, se “Kujtimet” e gjeneral Kolokotronit, na japin shkas që të kënaqemi shpirtërisht, dhe nuk ju kam zhgënjyer shpresoj, por njëkohësisht janë edhe shumë të vlefshme, të vlefshme për kohën, dhe nëse nuk ju kam mërzhitur deri tani, mos e humbisni edhe për pak, ju lutem, fillin e kësaj bisede, për t’u bindur nëse këto që thashë më sipër janë të vërteta.

I kemi ankesat në majë të gjuhës se nuk po na ecën mbarë, se jemi fatkeq, se gjoja fatkeq është secili prej nesh dhe se ndoshta pak qytetarë, mund të jenë të lumtur në këtë vend, se toka e atdheut tonë është zhytur në errësirën e mospërfilljes dhe të mjerimit kulturor, brengosemi për gjendjen në të cilën ndodhet shoqëria jonë e re. Marinarët e mbretërisë së Greqisë dhe tregtarët shohin duarkryq se si pajtohen në punë anije të huaja, dhe se si ato lundrojnë, ndërkohë që anijet tona qëndrojnë të lidhura me litarë në Kostandinopojë, në Hidra, në Specia, në Trieste, në Odesë dhe në Galaci. Kur kthehet në shtëpi mbrëmjeve, udhëtari në Greqinë e çliruar rrezikon të mos ketë dorë që të përkëdhelë fëmijët e tij dhe bashkëshorten, se ia prenë banditët që i dolën në rrugë. Grabitjet me dhunë kanë hedhur rrënjë të thella në tokën tonë. Nëse mendoni se po gënjej, pyesni dy burra të nderuar ithtarë të së vërtetës, zotin Spanjollaki dhe zotin Theohari, të cilët panë hundë dhe veshë të prerë dhe i shpëtuan të tyret si për mrekulli nga duart e banditit Kavurino, kur shkuan për të nxjerrë nga toka ku ishin groposur thesaret e Arapisas. Ankohen juristët se nuk po votohen ligje të mira, ose ato ligje që votohen, nuk zbatohen. Ankohen pronarët e tokave se pronave të tyre u ka rënë vlera, pronat në Greqinë me këtë klimë të mrekullueshme plot me diell, që ngjan me atë të qeshurën e ëmbël të natyrës, ankohen prindërit se bijtë e tyre nuk ndjekin rrugën e ndershme. Mundem, me pak fjalë, të përmend këtu me radhë, të gjitha klasat e shoqërisë greke si dhe grupmoshat, dhe secila prej tyre të flasë për shqetësimet që ka. Qëndrojmë me sytë mbushur me lot, spektatorë të mjerë të pafuqisë sonë të brendshme dhe të mospërfilljes së jashtme, dhe gëzimi nuk është më burim jetëdhënës në zemrat tona.

Shumë njerëzve u ngriu gjaku nga një frikë e madhe e papritur, kur vjet, admirali i një fuqie mike, duke dalë nga pritja që kishte dhënë mbreti në darkë, ndezi fitilat e topave në anijen e tij. Le ta ketë të qartë çdo grek, që nëse do të kenë hatërmbetje nga shteti ynë i padrejtë, atëherë nga shtetet e mëdha do të shuhemi fare, nëse ata do të duan të na luftojnë, megjithëse e drejta mund të jetë në anën tonë (përveç faktit që jemi pa aleatë, dhe jetimë prej urtësisë politike). Nëse ndonjë fuqi e madhe do të dojë të përdorë dhunën, të shkelë ligjet e njohura të civilizimit, drejtësia mund të ngrejë zërin, mund të vajtojë me vuajtjet tona, por ndihma prej saj do të jetë e ngjashme me ndihmën që u jep dallëndyshja nënë të vegjëlve të saj kur follenë ia shkërmoq dora e pamëshirshme e fëmijëve të pandjeshëm, dhe ajo vajton, tërbohet, vuan, por të vegjlit e saj nuk i shpëton.

Duke nxjerrë mësimë nga pësimet tona, njohim dhe shkaqet e të këqijave. Pikëllimi u bë mësuesi ynë, frika nga Zoti u zbeh, dashuria për atdheun po tretet dhe në mungesë të këtyre dy elementeve, zbehen edhe elementet bashkëshoqëruese: uniteti e harmonia, e vërteta, madhështia, sedra e njeriut.

Ajo që ndodh në botën reale, kur hija e hënës, në mëngjes apo në drekë, mbulon diellin dhe fillojnë të bien pika të dendura vese e gjithçka errësohet, po ajo errësirë mbulon edhe shoqëritë mëkatore, ngjan sikur jetëdhënësi i shpirtit mbulon fytyrën me një perde, ne humbasim ndjesinë e drejtësisë dhe të virtytit, bota e shpirttrave fillon e nxihet.

Nëse ankesat tona janë të vërteta, kurën e shërimit do ta gjejmë te libri i plakut gjeneral, sepse më të vjetërve do t'u vijjë ndër mend dhe më të rinjtë do të shohin si në pasqyrë,

veprat e shenjta të luftës për liri. Dhe bashkë me to në pasqyrë mund të shohin dhe njolla të murrme, por afër atyre hijeve të zeza, flakëron dhe një bukuri e parrëfyer dashurie për Zotin dhe Atdheun. Por a do të mundet ndokush vallë të mos dojë të përçojë forcën e atyre ngjarjeve të rrëfyera në mendjet dhe në zemrat e lexuesve të mençur? A nuk shkruan vallë Ksenofoni i Athinës së lashtë se kur të rinjtë e Greqisë filluan të lexojnë veprat e Homerit, u bënë më të ditur, më të urtë dhe më të moralshëm, këto cilësi ua përcollën veprave të tyre dhe pas pak kohe ata nderoheshin si njerëzit më të shquar të kombit? Edhe Salusti, historiani i shquar i Romës, na thotë se kishte dëgjuar prej bashkatdhetarëve të tij më të shquar se në rininë e tyre, duke admiruar stërgjyshërit nëpër piktura dhe nëpër skulptura, digjeshin nga dëshira për t'u ngjarë për nga veprat. Jo se ngjyrat apo mermeri, na thotë historiani, rrezatonin kaq frymëzim, por ishte kujtimi i bëmave të tyre ajo që i frymëzonte dhe zjarri që i digjte përbrenda nuk shuhej nëse nuk do të barazoheshin për nga bëmat e tyre, me trimërinë e të parëve. Por nëse mermeri është në gjendje të ndezë flakë të tilla, po fjala, çfarë mund të bëjë vallë? Dhe nuset e reja të Spartës, kur u afrohej koha për të lindur, detyroheshin që të shihnin shpesh nëpër tempuj dhe nëpër sheshet e qytetit skulptura perëndish, në mënyrë që t'i përçonin shpirtit, bukuri hyjnore trupi dhe virtyti. Dhe ligji nuk u gabua në parashikimet e veta. “Unë, - na thotë Ksenofoni, - pasi kuptova mirë zakonet e spartanëve, nuk habitesha më, nuk e kisha pra të vështirë të kuptoja se si një qytet i vogël si Sparta, arriti të bëhej ndër më të fuqishmit dhe më të dëgjuarit në Greqi. Ligjvënësin Likurg që sanksionoi ligjet për spartanët, të cilët, duke i respektuar jetuan të

lumtur, unë, - vazhdon Ksenofoni, - jo vetëm e admiroj, por e konsideroj mjaft të urtë dhe të ditur.”

Nuk është e drejtë, zotërinj dëgjues, dhe as unë vetë nuk dua që të bindeni vetëm nga fjalët e mia, për sa i përket forcës dhe vlerave që mbart libri i gjeneralit historiograf, kështu që unë do të përzgjedh një pjesë të vogël nga rrëfimi i tij. Dhe nëse bindeni se kjo pjesë është frymëzuar nga një dashuri hyjnore besimi dhe ndjenja atdhedashurie, dhe unë do të fitoj aprovimin tuaj, atëherë do të jetë e qartë si drita e diellit se ky libër i ri, është libër me karakter kombëtar, libër i çmuar, një thesar i pashfrytëzuar - sepse në vitin 1821, bashkëkombës të mi dëgjues, hodhi rrënjë përgjithmonë e drejta greke dhe e vërteta për atdheun. Si në një asamble panhelene, u mblodhën të gjithë përfaqësuesit e kombit me pikëpamjet dhe mendimet e tyre, dhe thanë se lumturia vjen nga liria dhe vetë liria është shpirtmadhësi. Dhe pas kësaj, ata grekë që nuk pyesnin për rrezikun, u hodhën në luftë, nuk pati opozitë, nuk u dëgjua zëri i minorancës, vetëm një kundërshti pikëpamjesh u shfaq, dhe burrat e shquar të këtij kombi nuk merreshin vesh mbi momentin se kur do të shpërthente lëvizja e armatosur, nëse ishte i përshtatshëm apo nuk ishte i përshtatshëm ai moment. Shumë prej tyre mendonin se kombi do ta fitonte me të vërtetë lirinë, dhe në mënyrë më të sigurt madje, nëse zhvillonte dijet dhe shkencën. Por lufta filloi menjëherë, krisën pushkët, fishkëllyen plumbat, dhe mendimet e këtyre burrave u bënë njësh, kundërshtitë u sheshuan dhe ata që preferonin lirinë e vonuar por më të sigurt, nuk u zmbropsën

para rreziqeve, vuajtën në kurrizin e tyre të këqijat e atyre zhvillimeve që dihen nga të gjithë si dhe privacionet prej të mirave materiale⁴.

Nga përzgjedhja e pjesëve që kam bërë, të mos çuditet ndonjë prej dëgjuesve të mi nëse sheh apo dhe dëgjon se Theodoros Kolokotroni flet sikur të jetë vetëm, në vetë të parë, në emrin e tij. Duhet të kuptoni frymën e atyre ditëve, rrethanat kishin bërë që secili të mendonte si shumica, historia e secilit ishte historia e kombit dhe historia e kombit ishte biografia e secilit. Greqinë në atë periudhë e qeveriste harmonia e mendimit kolektiv, e dëshirave dhe e shpresave, zemra e Greqisë në atë kohë kishte çelur si një trëndafil në degën e vet.

Në faqen 53 të këtij libri, do të lexoni fjalët e këtij burri të shquar grek, plot me virtyte dhe besnikëri ndaj atdheut⁵.

Vajta në ishullin Zakynthos në gusht të vitit 1805, fola me komandantin e forcave ruse dhe më thotë se Perandori e kishte urdhëruar të pranonte në radhët e veta të gjithë ata që duan të mobilizohen për të sulmuar Napoleonin. I përgjigjem se për sa më përket mua, nuk futem në radhët e ushtrisë. Çfarë më lidh mua me Napoleonin? Por nëse doni ushtarë për të çliruar atdheun tonë, të jap fjalën se do të të sjell pesë apo dhe dhjetë mijë. Një herë u pagëzuam me vaj, do të pagëzohemi edhe një herë me gjak për lirinë e atdheut tonë.

⁴ Guvernatori dhe Patriarku.

⁵ Në pjesët më poshtë, disa shprehje që nuk shkojnë me stilin e Kolokotronit, janë të ndryshuara në mënyrë që t'i përshtaten auditorit.

Dhe kur më 1 prill 1821 forcat greke u thyen prej turqve, ai tregon forcën e karakterit të një burri të krishterë që respekton Zotin, duke rrëfyer:

“Anagnostaras, Burras, Beizadja, iu drejtuan Leontarit, unë mbeta vetëm me kalin tim në Hrisovici, ndërkohë kthehet Flesa dhe i thotë një të riu: ‘Qëndro me të, mos e hanë ujqërit’. Qëndrova derisa u larguan armiqtë me flamujt e tyre, pastaj zbrita poshtë. Në rrugë ishte një kishë (Shën Mëria e Hrisovicit), dhe gjatë qëndrimit tim aty vajtoja për Greqinë: *Shën Mëria ime, ndihmoji dhe këtë herë grekët që të marrin veten dhe të rifitojnë guximin!* Pastaj mora rrugën për në Piana”.

Dëgjoni tani se si e mbyll rrëfimin e tij mbi fitoren e grekëve në Valteci, ku luftuan me kaq trimëri kapedanët e Moresë dhe të Manit (F. 108):

Luftimet zgjatën 23 orë.

“Ishte e premtë atë ditë dhe mbajta një fjalim duke u thënë që duhet të mbajmë kreshmë të gjithë për hir të shenjtërisë së asaj dite, dhe ajo ditë të përkujtohet dhe të lëvdohet në jetë të jetëve, sa të jetë kombi, sepse ishte për lirinë e Atdheut”.

Dëgjoni tani mbi hyrjen e tij në Tripolica (F. 119-120):

“Kali im, që nga muret mbrojtëse dhe deri te sarajet, nuk shkelte mbi tokë. ... Njësitë greke që ishin futur brenda në qytet vrisnin që të premten deri të dielën, burra, gra dhe fëmijë, në distancë deri një orë larg Tripolicasë. U vranë rreth 32 mijë vetë, njëri nga Hidra vrau 90 vetë. Nga grekët ishin vrarë 100 vetë. Vura tellall që të ndalonin vrasjet, kështu mbaroi ajo punë.

... Kur hyra në Tripolica, më treguan te pazari rrapin e madh ku turqit varnin grekët. Psherëtiva dhe thashë: *Ah, sa prej sojit tim dhe kombit tim janë varur në atë rrap*. Urdhërova që ta

prisnin, dhe e prenë. Me këtë u ngushëllova edhe për vrasjen e turqve.”

Në faqet 204-205 të librit do të lexoni se si e tregon historiani atdhetar lajmin për Mesolongjin.

“Ditën e Dafinave heronjtë e Mesolongjit u hodhën në sulm përballë një ushtrie turke të panumërt, të pajisur me artileri, luftuan kundër kalorësisë, këmbësorisë nëpër llogore. Shpëtuan 2 mijë vetë, viktima ishin gratë dhe fëmijët. Lajmi na erdhi pasditen e së Mërkurës së Madhe, kur asambleja i kishte mbyllur punimet dhe ne rrinim poshtë disa pemëve. Na erdhi lajmi se Mesolongjin e humbëm. Kështu që pllakosi zia dhe heshtja, për gjysmë ore askush nuk po fliste, por secili po mendonte me vete atë humbje të madhe.

Duke parë këtë heshtje, ngrihem në këmbë dhe u flas që të marrin zemër. U thashë se Mesolongji vërtet ra, por ra me lavdi dhe trimëria e tyre do të mbetet në jetë të jetëve. Nëse do të vishemi me të zeza dhe qëndrojmë duarlidhur, mbi ne do të bien të gjitha mëkatet por dhe të gjitha mallkimet e të pafuqishmëve. Më pyesin: ‘Dhe çfarë mund të bëjmë tani, Kolokotroni?’ ‘Çfarë të bëjmë?’, u them unë. ‘Që në agim të vazhdojmë me asamblenë, të vendosim për të formuar një qeveri prej pesë, gjashtë, apo dhe tetë vetash që të na qeverisin. Të përzgjedhim dhe njerëz që të mund të mbulojnë marrëdhëniet me jashtë (në atë periudhë ishte emëruar dhe ministri Kaning në Stamboll), ky komision i asamblesë për punët e jashtme të japë llogari para qeverisë dhe para popullit ndërsa ne të tjerët të shpërndahemi në krahinat tona, dhe t’i mobilizojmë që të ngrihen të gjithë, ashtu siç u ngritën dhe rrokën armët kur filloi revolucioni.’

Dhe kështu, agimin e së Enjtes së Madhe u mbledhëm dhe vendosëm ngritjen e një Komiteti Qeveritar prej njëmbëdhjetë anëtarësh, me kryetar Zaimin dhe P. Mavromihalin, Anagnosti Delijanin, Georgio Sisinin, An. H. Anargjiron, Dh. Camadhon, S. Trikupin, A. Monarkidin, P. Dhimitrakopullon, Andrea Iskon dhe Ioani Vllahon anëtarë. Mandati i këtij komiteti ishte deri më 1 shtator 1826 dhe atëherë, nëse do të shpëtonim dhe do të ishim gjallë, të mbledheshim prapë dhe të vazhdonim punimet e asamblesë.”

Një ngjarje lapidar e asaj kohe të luftës për liri, gjendet në faqen 240-241 dhe është përgjigjja që i dha populli i Mesinisë Ibrahimit, i cili dërgoi forca ushtarake për t'i vënë zjarrin shtëpive dhe sëpatën pemëve, nëse populli nuk do t'i bindej dhe nuk do të pranonte nënshtrimin.

“Me jetën tënde”, i tha qehajait, “do të paguash jetën e çdo ushtari që do të vritet, se nuk të dërgoj për të luftuar, por për të djegur dhe shkatërruar”.

“Përpjekja për të na frikësuar duke na kërcënuar se do të djegësh dhe të presësh pemët tona frutore, nuk është vepër e artit të luftës, sepse pemët nuk kanë shpirt dhe nuk i kundërvihen askujt, vetëm njerëzit që të kundërvihen, kanë ushtri dhe ata mund të skllavërosh. Këtë thotë e drejta e luftës: Matu me njerëzit dhe jo me pemët. Jo vetëm pemët dhe degët e tyre të na presësh, jo vetëm shtëpitë që na i dogje, por edhe sikur asnjë gur të mos mbetet, ne nuk nënshtrohemi. Edhe nëse i pret pemët dhe i djeg shtëpitë, tokën nuk e ngre dot ta marrësh me vete, dhe kjo tokë që ushqe ato pemë, mbetet e jona dhe do të rrisë përsëri pemë. Edhe vetëm një grek sikur të mbetet, përsëri do të luftojë dhe mos shpreso se kjo tokë e jona do të bëhet jotja, këtë hiqe nga mendja.”

Me të marrë këtë përgjigje, qehajai i Ibrahimit filloi zbatimin e urdhrit: zjarr dhe sëpatë. Dhe ne i sfidonim forcat e tij në betejë, por ata nuk donin të luftonin, por të digjinin vendin.

Në faqet 224-225 vlen për t'u shënuar përgjigja që i dha Kolokotroni admiralit anglez Hamilton, një filohelen i shquar.

“Njëherë, kur morëm Nafplion, erdhi Hamiltoni që të më takonte. Më tha që grekët duhet të kërkojnë kompromis dhe Anglia do të ndërmjetësonte. Dhe unë iu përgjigja: ‘Kjo nuk ka për të ndodhur kurrë, ja vdekje, ja liri. Ne, kapedan Hamilton, kurrë nuk bëme kompromis me turqit. Turqit, një pjesë prej nesh i vranë, një pjesë i kthyen në skllëvër me dhunë ndërsa një pjesë tjetër, siç është rasti jonë, kemi jetuar të lirë brez pas brezi. Mbreti ynë u vra por marrëveshje nuk bëri, garda e tij kurrë nuk e pushoi luftën kundër turqve dhe dy kështjella mbetën përherë të papushtuara’. Dhe ai më pyet: ‘Kush është garda mbretërore? Cilat janë këto dy fortesa?’. Dhe i them: ‘Garda e mbretit tonë janë ata që quhen Kleftë. Ndërsa fortesat tona janë Mani, Suli dhe malet tona’”. Nuk e hapi më gojën.

Dhe në fund le t'i referohemi faqes 223, ku tregohet mbi zgjedhjen e të ndjerit Nikolaos Renieri në postin e kryetarit të Parlamentit, atëherë kur pritej të mbaronte asambleja në Trizin.

“U mbledhëm ditën tjetër, pas zgjedhjes së Kapodistrias, të marrim një vendim për kryetarin e parlamentit, dhe të votojmë personat për në kryesi. U përmend në asamble emri i Zaimit, ditën tjetër, emri i Barllasë, një tjetër propozonte Kunduriotin, një tjetër Prasain nga Andrusa dhe u bë

zallamahi. Ditën tjetër po e njëjta gjë, njëzet për t'u votuar, ndërsa tjetrën përsëri gjashtëmbëdhjetë. Shihja konfuzionin e krijuar dhe ato zhvillime të çuditshme, dhe u ngrita në këmbë: Pjesëmarrës të respektuar në asamble, ne po rrimë këtu dhe po grindemi për kryetarin e parlamentit, ndërsa atdheu rrezikon të humbasë. Kemi shtatë muaj në asamble, por kryetar në Greqinë Lindore është Kiutahiu, kryetar në Peloponez është Ibrahim, ndërsa ne rrimë këtu dhe grindemi. Po vjen muaji maj dhe Athina ndodhet në rrezik, rrezikon edhe Peloponezi. Humbi Greqia për burra të shquar që të zgjedhim një dhe ta bëjmë kryetar? Ç'bëjmë ne, rrimë këtu dhe grindemi? Vështrova përreth dhe pashë një plak të imët që rrinte me kretasit, por as emrin nuk ia dija, as e njihja. Kaloj mes për mes sallës, e kap, e çoj te karrigia e Sisinit që kryesonte mbledhjen dhe e ul në ndenjësë. A nuk është i denjë ky njeri? - pyeta dhe gjithë asambleja u përgjigj njëzëri: 'I denjë, i denjë!', shpërthyen duartrokitjet, mbaroi puna. Renieri dukej si i trembur. Kështu u mbyll asambleja."

Dëgjoni, të nderuar pjesëmarrës, një shembull shpëtimtar harmonie mendimi, që qëndron mbi shpirtvogëlsinë e përçarjes. (F. 158)

"Po atë periudhë, turqit që kishin mbetur në Korinth, rreth 3 mijë vetë, mësuan mbi rënien e Anaplit dhe u nisën për të shkuar në Patra, duke lënë 400 forca në kështjellën e Korinthit. Banorët në Kallavrita grindeshin mes tyre: Zaimi, Sotir Harallambi dhe Petimezët, po bëheshin gati të luftonin me njëri-tjetrin, por kur mësuan prezencën e turqve në kështjellë, i lanë mënjane grindjet dhe përçarjen dhe u ranë turqve, i vrasin dhe të tjerët i mbajnë të rrethuar në Akrata."

Nuk mundem veç të shtoj këtu ato që rrëfen plaku në faqen 255.

“Një ditë, unë dhe Rizo shkuam te Ribopieri, dhe teksa bisedonim, ambasadori na thotë se sa e çuditshme do t’i dukej sulltanit të shikonte flamurin grek që do t’i parakalonte përpara syve, dhe të tjera si këto. Filloi edhe Rizoja t’i fliste, jo me frikë, por me politesë. Ndërhyj dhe unë dhe i them: ‘Zoti Rizo, më lejo të them nja dy fjalë edhe unë. Shkëlqesi, po na thoni se sulltani do të vuajë duke parë flamurin grek duke i kaluar përpara syve dhe se do të trishtohet për këtë. Ai po mërzhitet nga flamuri ynë? Po ne nuk duhet të mërzhitemi dhe të trishtohemi që i duruam turqit për kaq kohë në tokat e të parëve tanë, dhe vazhdojnë akoma të mbajnë të pushtuara toka dhe shtëpi tonat dhe akoma po i durojmë? Këto t’ia thuash Perandorit Nikolla, dhe betohu për nderin tënd që do t’ia thuash!’.

“Ditën tjetër më thotë guvernatori: ‘Theodor, ç’ishin ato që the!’. ‘Nëse nuk janë të mira, të më falësh, por unë kështu jam mësuar të flas!’ ‘Jo, jo, mirë iu përgjigje!’ - më tha.”

Sa për kapitullin e harmonisë shoqërore, shpresoj që dita e sotme të mbetet në kujtesën tuaj nëse do të kënaqeni duke më dëgjuar së treguari për simbolikën e duarve të Kolokotronit, ashtu siç e dëgjova prej gojës së tij, dhe ta duam atë burrë, i cili, duke qenë larg shkollës dhe studimit të historisë, në saje të virtytit të atdhedashurisë ia doli të përshkruajë me dy krahët e trupit dhe me pesë gishtat e dorës, shkaqet që e nxorën Mehmetin e dytë dhe pasardhësit e tij fitues mbi Perandorinë e Romakëve, dhe të tregojë se si shpërtheu nga thellësitë e skllavërisë vrullshëm dhe i lirë shpirti i grekëve të rinj.

Kisha dëgjuar mjaft gjëra shpesh kundërthënëse nga miqtë e të ndjerit për dorën e tij, kur një mëngjes teksa shkruanim kujtimet, e pyeta dhe iu luta të më tregojë për këtë mister. M'u përgjigj duke buzëqeshur, se ato gjëra i thosha gjatë revolucionit, por nëse ti dëshiron, unë të tregoj të gjitha ato që më kujtohen. Dhe duke përveshur mëngët, filloi:

“Sulltani erdhi te kjo dorë e majtë dhe e bëri zap të gjithë Lindjen. Shpalli ndalimin e martesave dhe i la të uritur, viktimat të grabitjeve dhe të vrasjeve. Ata që vriteshin, konsideroheshin të vdekur. Por po të ishe mysliman, shpëtoje nga të gjitha këto, çfarëdo që të bëje, gjithçka që mund të bëje, konsideroheshin si vepra të mira, të bekuara, shpirti i myslimanit që beson te Profeti, shkonte në Parajsë. Gishti i trashë i dorës tjetër, mbreti i Kostandinopojës, i të Krishterëve, pyeste dy gishtërinjtë afër tij, klerin dhe politikanët: Çfarë është ky? Populli në atë kohë përfaqësohet nga gishti i hollë, ndërsa gishti më i gjatë dhe fqinj me të, janë tregtarët dhe të shkollluarit. Gishti i trashë pra, pyeste klerin dhe ministrat, çfarë është kjo që po ndodh? Dhe ata i përgjigjeshin se Zoti do ta dënojë, ne le të fillojmë dhe të themi lutjen ‘fitoret kundër barbarëve do të vijnë si dhuratë’. Dhe vazhdonin ta përsërisnin këtë lutje ditë e natë papushim. Por këto lutje, të pashoqëruara nga gurët⁶ dhe armët, nuk e penguan sulltanin të hidhet te dora tjetër dhe të pushtojë Adrianopojën. Në vazhdim, Mehmeti i dytë, aktiv siç ishte, filloi të ndërtojë dhe një kështjellë para syve të Kostandinopojës, në ngushticën e Bosforit, pesë milje larg

⁶ Siç duket, me këtë frazë, Kolokotroni kishte ndër mend anekdotën e mëposhtme: Grabitës vajtën për të vjedhur një manastir. Igumeni u tha murgjve: Bëni kryqin. Por grabitësit filluan të shqyenin dhe të rrëzonin dyert, të flakin tjegullat e çatisë. Atëherë Igumeni u tha murgjve: Bëni kryqin, por qëlloni dhe me gurë.

qytetit, dhe u vinte haraç anijeve që kalonin nga Deti i Zi në Mesdhe dhe anasjelltas. Të krishterët nuk rrokën armët që të suleshin si një trup i vetëm kur po ndërtohej kështjella. Thonë se mbreti donte të luftonte, të dilte nga qyteti si trim që ishte, për të luftuar, por e penguan ministrat dhe kleri, të parët bazuar te pseudopolitika që bënin, të dytët duke marrë guxim prej lutjeve që thoshin. Pas një viti, sulltani e mundi gishtin e trashë dhe i zuri vendin. Katër gishta e mbysin njërin⁷, pavarësisht se sa i fortë dhe trim mund të jetë, nuk pati dakordësi mendimi midis klerit, ministrave, tregtarëve dhe popullit, në mënyrë që të përballonin sulltanin. Ministrat dhe kleri u korruptuan nga sulltani dhe hanin në një sahan me të, populli i dobësuar dhe i mbetur pa udhëheqje, ndërsa tregtarët dhe të diturit u larguan kur ra Kostandinopoja dhe u vendosën në Mbretëritë e Europës Perëndimore.

“Të nesërmen pasi ra Kostandinopoja, u paraqit i zënë rob para sulltanit së bashku me thesaret e tij dhe me plaçkë të madhe, më i madhi i atij pallati, kryeministri i kohës, kryeadmiral, admiral që komandonte disa oborrtarë veshur me rroba mëndafshi, zoti Lluka Notara. Tek e pa, sulltani i tha: ‘Përse nuk i dhe këto thesare kur po të lutej mbreti yt, kur atdheu yt kishte nevojë?’ - ‘Ishin të tuat, imzot, dhe unë t’i kam ruajtur’, - iu përgjigj. ‘Nëse ishin të miat, u vonove të m’i kthesh mbrapsht, më munduat duke bërë një luftë të kotë dhe unë tani po qaj për ushtarët e mi më trima që u vranë në këtë luftë.’ - ‘Kjo ndodhi për shkak të këmbënguljes së të huajve, por edhe guximit të njerëzve të tu’, - këmbëngulte Notarasi. E kishte fjalën për gjenovezët, si dhe për Halil bej vezirin.

⁷ Dhe ma bëri me shenjë duke bashkuar gishtat, se si bëhej kjo.

“Tani, - më thotë i egërsuar Kolokotroni, - krahaso kryeministrin Notara me Dhjakun, kleftin e vitit 1821. Dhjakun e kapën dhe e shkuan në hell, ai qëndronte në këmbë dhe buzëqeshte duke i sharë armiqtë nga besimi i tyre. Kush janë ata, dhe kush ne! Shpata dhe koha që kaloi, na dhanë nder, na bënë më të ditur. Por dhe Notara, pas disa ditësh gjeti vdekjen. Ia prenë kokën atij vetë dhe fëmijëve të tij. Le të prehen në paqe eshtrat e tyre!

“Pasi ra Kostandinopoja dhe gjithandej u përhap dhe u bë më e dendur errësira e skllavërisë, me kombin grek ndodhi ajo që ndodh natën nëpër botë, ku ora më e errët, më e zbehtë e natës, është edhe ora kur afrohet drita e agimit. Atëherë nga nevoja, të katër gishtërinjtë filluan të bien dakord njëri me tjetrin, të shfaqin unitet e harmoni, të vendosin një objektiv. Vërtet që rruga e tyre ishte me pengesa, para e mbrapa, nuk po ecnin si ai kali prej gjaku të pastër në trokun e vet, por si një ka, i cili, me kokën zhytur në grazhd, ngrihet i përgjumur në agim duke pëllitur dhe me hap të ngadaltë u drejtohet kullotave. Zinxhiri u shtrëngua jashtë mase rreth qafës sonë dhe duhej që të pritej. Të thashë që ai gishti i hollë përfaqësonte popullin, që mbeti nën tiraninë e të treve: Sulltanit, arkondëve dhe klerit. Të shkolluarit dhe një pjesë e tregtarëve u shpërndanë nëpër Europë. Të shkolluarit që ishin pajisur me dijet dhe filozofinë e të parëve tanë, ndriçonin tani të huajt. Nëse nga radhët e popullit dilte ndonjë njeri i zgjuar dhe i aftë, e merrnin klerikët apo paria për sekretar, ose e ftonte në Europë xhaxhai, vëllai i tij tregtar, dhe gjithmonë populli mbetej në terr dhe mpakej. Disa, që vinin nga klasa të ndryshme shoqërore, ose nga pikëllimi, ose nga mania për lavdi, u myslimanizuan dhe kombi fronte. Tokat e etërve

tanë u mbushën me gjembaçë, qytetet me emër u mbuluan me barin e harresës, dhe fyelli modest i bariut me ato pak dhi, dëgjohej nëpër monumentet e famshme të grekëve, por besimi nuk humbi, besimi në Zot vazhdonte dhe ato kishëza të shkreta në vende të largëta ishin ngushëllim i popullit për vuajtjet që hiqte. Ne, kleftët, ishim të lirë, por çfarë jete bënim, çfarë njerëzish ishim? Të vuajtur, të pambrojtur, si njerëz të egër nëpër shpellat e maleve, nëpër borë si egërsirat me të cilat bashkëjetonim. Tregtarët nëpër mbretëritë europiane dhe të gjithë ata të rinj që studionin nëpër universitete, dhe të gjithë ne që merrnim rrugët e mërgimit dhe çliroheshim nga plogështia e skllavërisë dhe frika e tiranisë, teksa shihnim të mirat materiale dhe sukseset e kombeve të tjera, nderet që gëzonte besimi i krishterë, dhe tek mësonim se cilët ishin të parët tanë të lavdishëm, digjeshim nga dëshira për të pasur dhe ne rilindjen tonë dhe të arrinim prapë lavdinë e vjetër të Greqisë. U çelën shkolla në Aivali, në Izmir, në Dhimicana, në Janinë, në Athinë, ku shkolloheshin priftërinj, por dhe laikë dhe populli ndriçohej.

“Rigas Fereos ishte bamirësi i madh i kombit tonë, boja që përdori për shkrimet e veta do të jetë e çmuar para Zotit, ashtu siç do të jetë i shenjtë gjaku i tij. Ai shkroi tekste të një lloji tjetër që ushtronin presion mbi të katër gishtërinjtë që të bien në një mendje, botoi dhe libër gjeografie të vendit tonë, dhe ne mësonim për Lojërat Olimpike dhe lojëra të tjera luftarake greke. Libri i tij i gjeografisë kishte të pikturuara dhe portretet e filozofëve dhe të heronjve të lashtësisë.

“Deri kur ju trima do të jetojmë si në burg’ është më e përkryera nga këngët e tij luftarake, në të cilën ai bën një bilanc të forcave të atdheut, të gjithë janë prezentë në këtë thirrje

të tij, asnjë nuk mungon, sokolat e Agrafëve, shqiponjat e Olimp, tigrat e Malit të Zi, luanët e Sulit dhe të Mani dhe të Maqedonisë, si dhe delfinët e detit, trimat e Ishujve, po ashtu të Krishterët e Danubit dhe të lumit të Savës.

A është më mirë që dikush për atdheun të japë jetën apo të varë një xhufkë te shpata në shërbim të të huajve?

“Unë i qëndrova besnik porosisë së tij dhe Zoti ma shpërbleu, vendosa një xhufkë për nder të kombit tim, si ushtar në shërbim të tij, dhe shpata ime kurrë nuk u zbukurua me ndonjë xhufkë të artë kur isha i mobilizuar në shërbim të shteteve të huaja.

“Pas Rigës u shfaq Korai, një njeri mendjendritur, që i nxiste të diturit dhe të urtët si ai të shkruanin thjesht, që të kuptonte populli, dija e tyre të mos i ngjante diellit në të perënduar. Bënte be dhe rrufe Martellao⁸ nga predikatorja e kishës gjatë meshave se Korai po prish gjuhën. Mësues, i thashë një herë (ishim shumë miq), mos e prish gjakun, ai as e prish dhe as e ndreq, por pikturon me ngjyrat e bukura të kohës sonë, të cilat pëlqehen, kanë gjallëri, janë të njoma në ditët tona. Para ca kohësh, po më shpjegoje fjalimin e atij mbretit në luftën e Trojës, i cili i thotë mikut të vet besnik: Pse na nderojnë njerëzit dhe ne jemi në krye, dhe hamë gjellët më të mira, popujt na dhuruan kopshte dhe vreshta anës lumenjve? Që t’u futemi të parët rreziqeve. Të mos thonë nënshtetasit tanë se udhëhiqen nga njerëz të pazotë.

⁸ Intelektual nga Zakyntho, ithtar i gjuhës së pastër greke.

Duke luftuar do të nderojmë armiqtë tanë me vdekjen tonë, ose ata do të na nderojnë ne të vrarë prej shpatave tona. Fol mirë, lufto bukur.

“Nuk e di nëse i mbaj mend ashtu siç m’i tregove, por pa më thuaj, do të kisha kuptuar gjë unë nëse do të m’i thoshe në gjuhën e njerëzve të lashtë? Do të qëndroja si ajo trumza e malit duke të dëgjuar. Kur m’i tregojë, shpirti më thoshte të isha unë shok armësh me të, me një mbret të tillë (biseda me mësues Martellaon u bë më 1812 ose 1813), me një mbret të tillë pra, do të shkoja dhe do të ngrija flamurin tim në pallatin e Kostandinut të Madh. Më bëre për vete duke m’i treguar ashtu thjesht. Ndoshta ti do të më thoshe se më mirë t’i dëgjoje dhe t’i kuptoje në atë gjuhë, të korrigjuara. Por nuk ia vlen, fjalët në atë gjuhë nuk kanë shpirt. Mësuesi im, gjithçka që është e vjetër sot, ka qenë e re dikur, dhe të gjitha ato që janë të reja sot, do të plaken. Kështu që lejoji t’i gëzohen moshës së rinisë, të jetojnë jetën e tyre, sepse nuk ka gjë më të bukur në botë se mosha rinore dhe jeta.

“Por le t’i kthehemi temës sonë. Rigas dhe Korais ishin tregtarë, po ashtu dhe Zosimadhët, Aleksandër Vasiliu dhe bamirës të tjerë të kombit. Tregtarë ishin dhe njerëz të popullit si kapedanët e ishujve Hidra, Speces dhe Psara, që zotëronin anije të cilat u shndërruan në një fuqi mjaft të madhe detare për Greqinë. Që nga marrja e Kostandinopojës dhe deri më sot, me të vërtetë e kam, shumë herë u përpoqën të katërt që të luftojnë kundër njërit gisht, atij burrëror, por nuk ia dolën, nuk kishin detin, sepse nga dy elementet, tokë dhe det, i dyti është elementi më i çmuar për ne, ngado që të kthejmë sytë, det shohim, dhe në ditët tona, që fati e deshë të kemi fuqinë detare, me anije që transportonin grurë, luftuam

kundër anijeve luftarake, detari i aftë lufton duke shfrytëzuar erën, pavarësisht se mund ta ketë kundër dhe anija e tij mund të jetë e vogël. Këtë mjeshtri zotëronte Miauli i famshëm në betejat detare me armikun. Vetëm një herë të ndjerit i qëlloi që u ndodh në një bunacë të madhe ku nuk frynte fare erë, për fatin tonë të keq dhe për fatin e tij të keq, por le të mos i gërvishtim plagët tona. E ka thënë edhe Perëndia e grekëve se shpëtimi i Greqisë është deti, me thënien e orakullit që grekët të futen për t'u mbrojtur në kështjella prej druri. Athinasit nuk i kuptuan fjalët e orakullit, por Themistokliu ua shpjegoi, sepse ishte politikan me vizion të thellë dhe patriot i madh.

“Revolucioni Francez dhe Bonaparti bënë që njerëzve t'u hapen sytë më mirë, luftërat me vuajtjet dhe lotët që shkaktojnë, bënë që t'u rrënjosej ndjenja e së drejtës, u bënë të njohura kufijtë e pushtetit dhe të nënshtimit. Mbretërit nuk janë më Perënditë e tokës si më parë, maskat ranë, konisma shpërdoroi besimin që kishin tek ajo, drejtësia u bë mbretëreshë dhe ikonë çudibërëse për njerëzit që janë kafshë me arsye. Por kur pashë se në mbledhjet e Vjenës asgjë e mirë nuk u vendos për ne, u zhgënjeva nga të huajt dhe thashë se nuk duhet të kemi shpresë tjetër për shpëtimin dhe çlirimin tonë, përveçse vetes sonë dhe Zotit. Si një dritë erdhi në sytë e mi dhe u gëzova, kur një ditë solla ndër mend se në luftërat në Europë, në ushtritë e ndryshme të Anglisë, të Rusisë, të Francës, të Austrisë, me siguri që ishin pjesëmarrës me pagesë, të shpërndarë në këto forca, mbi 20 mijë luftëtarë grekë.

“U rrit dhe u mbryjt dhe Filiki Eteria, e cila shërbeu si një asamble ekumenike për Greqinë, ku në krah të klerikëve ishin dhe laikët, ulur në të njëjtën karrige patriarku me

çobanin, detari me të shkolluarin, mjeku me të sëmurin, kapedanë, kleftë, njerëz të parisë me tregtarët. Kjo asamble punonte ditë e natë, i shenjtë u qoftë dheu atyre që e shpikën! Dëshira jonë për liri u lëshua mbi katër gishtërinjtë si ai shiu i rrëmbyeshëm. Mua, kur më erdhi proklamata e Ipsillantit - zëri i atdheut ju thërret - m'u duk sikur buçiti qielli dhe toka, vura festen mënjane, mbërtheva me dorë dorezën e shpatës sime dhe shkrova me germa zjarri në zemrën time, atë emër të pavdekshëm dhe të bekuar: Aleksandros Ipsillantis. Të tjerat i di vetë ti”.

Me këtë fjalim që kaq shumë e nderoni me vëmendjen që i kushtoni, dëgjues të nderuar, unë nuk po i bie borive të luftës, por theksoj edhe shpall, me aq sa ma lejojnë fuqitë e mia, virtytet që lartësojnë dhe lëvdojnë popuj dhe mbretëri, si në kohë lufte ashtu dhe në kohë paqeje. Në kohë lufte, organ i drejtësisë dhe i shpirtit të madh të qytetarit është shpata nëpër fushat e betejës. Në kohë paqeje, armë e qytetarit, interpretimi i drejtësisë së tij, i guximit të tij, i besimit të tij të krishterë, është fjala, forca e arsyes së fjalës nëpër mbledhjet që organizon mbreti i tij, nëpër foltoret e parlamenteve dhe nëpër tempujt e drejtësisë. Paqe të mbarë dhe miqësi me të gjitha shtetet e botës gëzon sot Mbretëria e re e Greqisë. Edhe në luftë, por edhe në paqe, një e vetme është rruga dhe shtegu i nderit, një dhe e vetme është fuqia e atdheut, janë virtytet për të cilat krenohemi. Ndriçimi i virtyteve e ngre lart njeriun dhe i mundëson komunikimin me Zotin, dhe ai si i plotfuqishëm, na dhuron shpirtin dhe bekimin e tij. Ose mohoni dashurinë për madhështinë e Greqisë (dhe kush prej grekëve nuk e do këtë madhësi?), ose të mos rreshtim asnjëherë së punuari për të kultivuar drejtësinë, dashurinë

për besimin dhe shpirtgjerësinë. Nëna në dëshpërimin e vet, mund të harrojë t'i japë gji foshnjës së porsalindur, por Zoti ne nuk na harron, nuk na largon prej vetes, le të kujtojmë se me sa të mira materiale, me çfarë frymëzimi hyjnor ai shpërbleu të parët tanë, por edhe ne. Nuk duhet të keni asnjë dyshim, Zoti i jetës dhe i vdekjes ka të shkruar në pëllëmbën e dorës së tij ditën e 25 marsit të vitit 1821.

Le ta hedhim shpesh vështrimin te kjo ditë e mrekullueshme, paçka se kanë kaluar kaq vite që dielli i asaj dite ka perënduar, sepse duke e soditur, do të ndodhë dhe me ne ajo që i ndodhi atij fisi të lashtë të Azisë, i cili shpalli se ai që do të shikonte i pari diellin, do të merrte skeptrin e vendit. U mbledhën shumë në mëngjes, ambiciozë për të marrë frenat e mbretërisë dhe të gjithë po vështronin në drejtim të Lindjes. Por njëri, siç duket më i zgjuari, po vështronte drejt Perëndimit dhe dalloi rrezet e para të dritës që po vishnin me ngjyrë ari kulmin e një kështjelle. Lajmëroi dhe mori skeptrin dhe fronin e atij vendi.

Askush prej nesh nuk do të bëhet mbret, se mbretin e kemi, por do të fitojmë këtu në atdheun tonë mbretërinë e dijes dhe të drejtësisë, dhe nuk ka në botë mbretëri më të madhe se kjo.

Këtu mbaron pjesa e parë e parathënies sime. Kisha ndër mend sot t'ju lexoja gjithë parathënien time dhe të botoj historinë, tekstin e rrëfimeve të gjeneral Kolokotronit, duke ju treguar lulet që stolisnin këtë pemë. Veprat e famshme që përmenden në libër, janë fryt i 25 marsit, të cilit sivjet i festojmë përvjetorin e tridhjetë. Nuk e plotësova dot

dëshirën time, vepra ime u vonua nga disa ngjarje, por ruaj të drejtën që ta plotësoj këtë dëshirë më 29 maj, ditë zie për krishterimin, si një kompensim të atyre veprave të lavdishme që përmenden në libër, dhe si fillim zbutjeje të atij pikëllimi të madh që shkaktoi 29 maji i vitit 1453.

Nuk më bën zemra të ndahem nga një auditor kaq i respektuar, nëse më parë nuk do t'iu jap, veçanërisht të rinjve, një portret të karakterit, të personalitetit moral të gjeneralit plak, duke e shoqëruar atë me dy anekdota të treguar prej tij, thua se i ndjeri mbante të lidhur me një litar pas vetes, edhe seriozen, por edhe humoristiken. Dhe dëshiroj ta bëj këtë, ngaqë synoj që t'i përgatis që tani lexuesit e tij për të bërë një gjykim të drejtë të këtij libri, duke e njohur që më parë atë burrë. Dëgjoni këto dy anekdota dhe mbaruam.

Anektoda e parë:

I ri në moshë dhe student në matematikë zoti S.P. (në shkollë bashkë me të ishte dhe i ndjeri Panos Kolokotronis), mban mend se majori në atë periudhë, Kolokotronis, shkoi për të përshëndetur mësuesin e nderuar Nikollao Kaliva, u ul dhe po ndiqte zhvillimin e mësimit. Menjëherë i drejtohet mësuesit duke i thënë: “Ç’janë këto që po u mëson tani fëmijëve? Me këtë t’u ndriçosh mendjet”, - dhe iu drejtua fytyrëqeshur vendit ku ishte një *Volfio in folio*, libër i madh, me qëllim për ta grisur dhe për t’u treguar nxënësve se si të bënin fishekë. Mësuesi, për të shpëtuar veprën *in folio* të filozofit gjerman, vuri gjoksin para. Nxënësit filluan të qeshin tek shikonin se si përlesheshin mësuesi me plakun Kolokotroni, i pari për të mbrojtur librin dhe i dyti për ta bërë fishekë.

Ishte viti 1820 dhe rreziku për doktor Kalivën, ithtar i flaktë i organizatës *Filiki Eteria*, ishte i madh.

Anektoda e dytë:

Në fillim të vitit 1843, viti kur ai vdiq, Kolokotroni plak hipi në pikën më të lartë të shtëpisë së tij të porsandërtuar, për t'iu shmangur takimeve dhe përshëndetjeve të shumta gjatë ditës. Për shkak të moshës së kaluar dhe sëmundjeve, dëshironte qetësi. Po vështronte nga dritaret jeshillëkun e ullinjve dhe qytetin e Athinës. Por miqtë e tij të ngushtë ngjiteshin edhe aty për t'i uruar Gëzuar Vitin e Ri. Zoti S.P., spektator i rreziqeve të *Volfos* dikur, kur ishin të vegjël, shkoj për ta përshëndetur. Kishte marrë me vete dhe një student të sapoardhur nga një universitet gjerman. Teksa miku ia nisi me urime për vitin e ri dhe filloi t'i fliste për të riun e arsimuar, fati e deshi që në atë moment në rrugë të kalonte një kortezh mortor. Duke dëgjuar psalmet e priftit, u bënë kureshtarë dhe iu afruan dritareve. Atëherë plaku tha: "Nëse do të kishim këtu filozofin pers, do të na thoshte nëse i vdekuri do të shkojë në Skëterrë apo në Parajsë". - "Ka lidhje me ndonjë histori?" - pyeti miku. "Po", - iu përgjigj Kolokotroni. "Do të na e tregosh?" - "Patjetër. Në kohërat e vjetra erdhi këtu në Athinë një udhëtar, filozof nga Persia. Atë e shoqëronin qytetarë nga shtresa e lartë e Athinës, atij i pëlqente shoqëria e tyre, dhe athinasit ishin të kënaqur në shoqërinë e tij. Një ditë, teksa ishin ulur nëpër mindere, kaloi një kortezh mortor, ja si tani - larg prej jush që jeni të rinj, ndërsa unë e hëngra bukën time - dhe teksa kortezhi me të vdekurin kalonte aty, udhëtari filozof përplas pëllëmbët dhe vjen aty sekretari i tij. Shko, i thotë, për të parë nëse i vdekuri i drejtohet skëterrës apo shkon në parajsë. U largua sekretari

dhe pas pak u kthye. - “Ai, zoti im, - i thotë, - vajti në skëterrë.” - “Vajte deri në varreza?” - e pyet filozofi. “Vajta.” Athinasit, megjithëse shumë kuriozë nga natyra, përveçse nuk donin që të tregoheshin të paditur para një barbari, si mikpritës që ishin, heshtën, dhe nuk e pyetën filozofin sesi kishte mundësi që një njeri i shtresave të ulëta dhe që s’kishte ardhur kurrë në Athinë, mund të parashikonte të fshehtat dhe të padukshmet. Si të mençur që ishin, forcën e të parashikuarit ia dedikonin mençurisë së filozofit dhe jo sekretarit të tij. Pas njëfarë kohe, duke qenë përsëri po ata miq dhe duke kaluar përsëri një kortezh mortor, filozofi pers duke përplasur pëllëmbët thirri sekretarin dhe e dërgoi për të mësuar se cili do të ishte fati i të vdekurit. Ai u largua dhe kur u kthye, i tha: - “Po shkon në parajsë”. - “Tu bëftë rruga e mbarë”, - tha me një fytyrë të gëzuar, por edhe serioze filozofi. Athinasit këtë radhë nuk mund të përmbanin kuriozitetin dhe i thanë: “Nuk të pyetëm herën e parë, po të pyesim tani. Si mund të parashikosh fatin, si mund të lexosh se çfarë shkruhet për pasvdekjen e çdokujt? Cila është ajo cilësi e fshehtë dhe e veçantë që të lejon ta bësh këtë, me çfarë telepatie e armatos sekretarin tënd?”. - “Gjërat janë të thjeshta, - iu përgjigj ai. - Tërbimi i turmës, mallkimet e bashkëqytetarëve shoqërojnë njerëzit e këqij kur vdesin, një pararendës i mallkimeve të gjykimit të Zotit. Por burrat e mirë i shoqërojnë bekimet e njerëzve, secili tregon me lot në sy veprat e tyre të mira dhe hedh me duart që i dridhen një grusht dhe në varrin e tyre.”

Pasi mbaroi historia me persin, Kolokotroni plak i tha mikut: Le t’i kthehemi bisedës së parë, se kortezhi na tërhoqi vëmendjen. Po më thoshe se ky fisnik na vjen nga universiteti i Europës. Për çfarë ka studiuar? - “Ka studiuar, iu përgjigj

miku, se cilat monopate të çojnë në skëterrë dhe cilat në parajsë.” I lumtë, iu përgjigj plak, por natyrisht që nuk do ta ngrejë indiferent çadrën e vet te njëri monopati apo te tjetri, por do t’i pëshirosset i pari dhe do të synojë të dytin.

- Sigurisht, - iu përgjigj miku.

- Nëse është kështu, le të dëgjojë dhe mendimin tim se cili është monopati i mirë, pavarësisht se nuk jam filozof. Përderisa erdhi për Vit të Ri të më takojë, unë do t’i flas si për ditë feste që kemi. Në Europë për festën e Shën Vasilit ai mbledh nga pedagogët e tij mendime të pastra si flori, floriri im është i përzier me shumë dhé, nëse mendon se ia vlen, le ta pastrojë që të shkëlqejë. A e shikoni këtë odë, është e pamobiluar, ndenjese nuk ka, muret janë të zhveshura - kjo është Greqia, ashtu siç ua dorëzuam ne pleqtë ju të rinjve. Ne në vitin 1821 pastruam vendin, transportuam gurët, ngritëm ndërtesën në këmbë, ju do të kujdeseni për muret e zhveshura, do të sillni pikturat e çmuara, do të vendosni tavolinat e bukura dhe pasqyrat, këtë gjë do të bëjnë mbarëvajtja juaj dhe studimet që keni kryer - dhe urimet e bashkëqytetarëve tuaj dhe veprat tuaja do t’ju ngrenë në limeret e pavdekshme të njerëzve të drejtë. Zoti M., siç më thotë miku, jini nga një ishull që është i njohur për dashurinë për kombin⁹, sill te kombi yt kulturën, dijet dhe shkencën e europianëve, të cilat, si kam dëgjuar nga njerëz më të zotë se unë, janë edhe shkencë dhe kulturë greke. Nga kjo tokë ku kemi lindur, fryu drejt atij ishulli një flad i lumtur diturie, bëj që ky flad të kthehet edhe një herë aty ku nisi të fryjë.

⁹ Kefalonia.

Këtë gjë bëri i dituri Riga, këtë gjë bëri dhe guvernatori, sepse ushqenin dashuri për kombin e tyre dhe në pagëzimore gjaku u pagëzuan bij besnikë ndaj Greqisë. Njerëzit i nderuan me dekorata vdekjeje, por ai filozofi i Persisë me teleskopin e vet nuk sheh që të jenë ulur vrasës dhe të pafajshëm në të njëjtat karrige. Filozofia është dritë e shpirtit, vjen menjëherë pas fesë, dritë më e shndritshme. Përparësia i takon kryqit! Dhe lavdi në jetë të jetëve atyre që u kryqëzuan për besimin dhe për kombin! Ju ndava dhuratat e mia të mbrame, nuk kam të tjera, më mbaruan. Shëndet dhe një vit të mbarë!

U përshëndetën dy miqtë me Kolokotronin me admirim dhe dashuri për këshillat e tij, ose dhuratat për Shën Vasilin, siç u tha.

Nuk kishin kaluar as dy muaj, kur zoti S.P., më 4 shkurt lexoi të treguar me ngjyrat më natyrale mençurinë e fjalëve të filozofit të huaj dhe të përkthyesit të gjeneralit, kur zija që pllakosi të gjithë grekët që qanin pa ngushëllim, por dhe urimet, i ofruan gjykatësit të qiellit certifikatat më besnike për veprat e mira dhe përpjekjet e këtij greku të devotshëm për lirinë e atdheut të tij.

Nëse parathënia ime, dëgjues të respektuar, nuk ju duket e dëmshme për interesat e Greqisë, atëherë mirë u takofshim përsëri, në dashtë Zoti, më 29 maj.

KUJTIMET E KOLOKOTRONIT

Një banor i fshatit Rupaki, afër fshatit Turkoleka, pasi fshati i tij u shfaros këtu e treqind vjet më parë, u largua, erdhi në Libovici dhe u paraqit tek i pari i fshatit. Këtij iu duk njeri i zgjuar dhe e bëri dhëndër dhe trashëgimtar të të gjithë pronave të tij. Quhej Xerjini, me këtë mbiemër janë pothuajse gjashtëdhjetë familje në Mesinia. Ai ishte bërë me një djalë shumë të bukur të cilin e kapi një Bylykbash arvanit dhe e lidhi me zinxhirë. Quhej Dhimitraq. Arvanitët që e ruanin bënë gara mes tyre se kush do të kërcente më shumë në trehapësh dhe Bylykbashi e pyeti se nëse kërcente dhe ai, do t'ia hiqte zinxhirët. Dhimitraqi iu përgjigj se mund të kërcente edhe i lidhur me zinxhirë, dhe i kërkoi që nëse do t'ia u kalonte burrave që e ruanin, ta linte të lirë. Bylykbashi, duke menduar që kjo nuk mund të ndodhte, i premtoi që do ta lironte nëse do t'ua kalonte të tjerëve. Ai kërceu, ua kaloi të tjerëve dhe ata e lanë të lirë.

Dhimitraqi u martua, bëri tre djem që quheshin Hroni, Llambro dhe Dhimo. Këta ishin nikoqirë, kishin tokat e tyre, një kope me pesëqind dhen dhe 60 kuaj e lopë. Por patën kontradikta me kundërshtarët dhe mes tyre plasi lufta. Shkuan në Rumeli, ku qëndruan dymbëdhjetë vjet me kleftët dhe kur u kthyen në Peloponez, kishin me vete dhe pesëmbëdhjetë rumeljotë. E marrin vesh turqit, i rrethojnë, vrasin njërin prej tyre, ndërsa të tjerët shpëtuan.

Dhimo mori për grua të bijën e kapedan Hronit nga Hrisovici, që ishin derë e madhe. Ishte periudha kur Morozini u fut dhe pushtoi Morenë. Edhe në kohën e Venedikasve, derë kapedanësh mbetën. I biri i këtij Dhimos mori mbiemrin Bocikas dhe la mbiemrin Xerjini që kishte familja e vet. Mori atë mbiemër se ishte trupvogël dhe ezmer.

Gjatë kohës që Bocika ishte gjallë, turqit u futën në More. Banorët e fshatrave Hrisovici, Libovici dhe Arkurodhemati shkuan dhe luftuan kundër gjashtë mijë turqve që kishin zënë kalanë e Darës. Shumë prej tyre u vranë por Bocika shpëtoi. Ai kishte një djalë që quhej Jani. Një ditë, një arvanit tha për Janin: Ore, çfarë Bithekura na qenka ky! Domethënë, si e ka kështu prapanicën, si prej guri. Kështu që i mbeti mbiemri Kolokotroni. Bocika u vra më vonë, ndërsa Janin e varën në Andrusa. Kështu që prej vitit 1553 kur turqit u shfaqën për herë të parë në viset tona, banorët nuk i pranuan kurrë dhe nuk u nënshtruan, por zhvilluan kundër tyre luftëra shekullore.

- 1 -

*Kam lindur më 3 prill 1770, ditën e dytë pas Pashkës. Kryengritja e Peloponezit u bë më 1769. U linda në një mal, poshtë një peme në Mesininë e vjetër, dhe ky mal quhej Ramavuni. Im atë ishte prijës i armatolëve në Korinth. Qëndroi aty katër vjet, pastaj u largua nga Korinthi dheshkoi në Mani, nga ku dilte dhe sulmonte turqit. Në vitin 1779 erdhi aty Kapedanbeu së bashku me Mavrojenin dhe rrugës u ndalën në Anapli dhe Millus - Mullinjtë. Dërgoi në të gjithë

Peloponezin bujurdi - letër nënshtrimi - dhe shkuan për të deklaruar nënshtrim te Kapetanbeu që po qëndronte në Millus. Babait tim i dërgoi bujurdi të veçantë: “ Të vini t’i dëbojmë së bashku arvanitët dhe rajaja të gjejë qetësi dhe drejtësi”. Im atë u nis me njëmijë burra dhe kapi lartësinë Trikorfa mbi Tripolicë. Nuk shkoj te Kapetanbeu se kishte frikë. Kapetanbeu u nis nga Millusi, mori gjashtë mijë trupa të parregullta dhe tre mijë kleftë dhe lëshoi hordhitë drejt e në Dholiana të Tripolicës. Kapetanbeu i dërgoi lajm tim atë që ishte në Trikorfa që të shkonte dhe të deklaronte nënshtrim. Im atë iu përgjigj se nuk ishte momenti për nënshtrim. Arvanitët janë në Tripolicë, mund të zënë pozicione në vendet e larta përreth dhe të derdhen në të gjithë Peloponezin duke e pushtuar krejt vendin. Atëherë i dërguan njëzet xhybe për kapedanët dhe një kapotë për atë vetë. Në kohën kur forcat turke po i afroreshin Tripolicës për të rrethuar arvanitët, katër mijë prej tyre u shpëputën që ta dëbonin tim atë nga pozicionet që kishte zënë, por ai u mbrojt, i kundërsulmoi dhe ata u futën përsëri në qytet. Trupat turke të Kapetanbeut arritën deri në Shën Sosti. Dalin përsëri gjashtë mijë arvanitë që të dëbonin tim atë, dhe ai përsëri i zmbropsi. E panë arvanitët që nuk mund të qëndronin dhe të mbroheshin në Tripolicë, se në atë kohë nuk ishte e rrethuar me mure mbrojtëse. U mbledhën të gjithë dhe sulmuan në drejtim të pozicioneve mbizotëruese që kishte im atë, dhe ai u mbrojt me vendosmëri dhe i zmbropsi në drejtim të fushës. U bashkuan me ta edhe kapedanë të tjerë. U futën nëpër fusha, nëpër ara, kalorësia u priste kokat si ata korrësit që korrin grurin. Nga njëra anë kalorësia turke, nga ana tjetër im atë me forcat e veta. Nga dymbëdhjetë mijë që ishin gjithsej,

vetëm shtatëqind mundën të kalojnë në Dhadhi. Kur im atë i sulmonte arvanitët, ata i thoshin: “Kolokotroni, nuk do të na e falësh jetën?” Dhe ai u përgjigjej: “Si t’ju fal, ju erdhët vratë e pretë në atdheun tim, na bëtë skllevër, na bëtë kaq e kaq të këqija”. I përgjigjeshin ata: Sivjet, radha jonë, mot, radha jote”. Trupat e arvanitëve të vrarë ishin bërë pirg përreth Tripolicës.

Në Peloponez ra qetësia. Në vitin 1780 erdhi vetë Kapedanbeu dhe sulmoi tim atë dhe Panajotaro Venexanakin. Forcat turke erdhën në Marathonisi - si trupat tokësore ashtu dhe ato detare. Kolokotroni dhe Panajotaros ishin vendosur në komunën Kastanica, gjashtë orë larg Marathonisit. Kur trupat turke ishin duke ardhur, Panajotaros, duke qenë se ishte me origjinë nga Mani, kërkoi ndihmë nga manjatët, dhe ata i prematuan se do t’i shkonin për ndihmë. Por dragumani, përkthyesi Mavrojeni, si grek i ditur dhe njeri i zanatit që ishte, i dha Mihal Tropakit titullin e Beut dhe në këmbim të marrjes së këtij titulli, ai vonoi dërgimin e ndihmës. Vajti asqeri turk, i përbërë nga 14 mijë ushtarë, dhe i rrethoi. Forcat turke e ngritën kampin një orë larg. Serasqeri Alibeu u dërgoi një letër që t’i nënshtroheshin dhe t’i dërgonin dy djem, një djalë njëri, një djalë tjetri, dhe ai të mos merrej më me ta. Ata iu përgjigjën: “Nuk të nënshtrohem, duam të luftojmë dhe ai që do të humbasë, le t’i nënshtrohet tjetrit”. Panajotaros dhe im atë shpresonin të ndihma që do t’u vinte nga Mani. Forcat turke i rrethuan dhe i qëllonin me topa, luftonin ditë e natë, por as topat dhe as predhat e tyre nuk i frikësonin. Luftuan dymbëdhjetë ditë e net me heroizëm dhe burrëri. Kur panë që ndihma nuk po u vinte, vendosën të largoheshin nga kullat ku kishin zënë pozicione. Kullat ishin dy, njëra ishte e

të atit të Panajotaros, tjetra ishte e tim ati dhe e Panajotaros. Babai i Panajotaros ishte tetëdhjetë vjeç, po aq edhe nëna e tij, dhe ngaqë nuk patën mundësi të largoheshin së bashku me gratë dhe fëmijët e tjerë gjatë sulmit që do të ndërmerrenin të rrethuarit, i tha Panajotaros dhe tim ati: “Vëruni zjarrin kullave të tjera, unë do të qëndroj këtu”. Mbeti me një shërbëtor, me gruan, dhe me një shërbëtoreshë tjetër, me qëllim që të luftonte, duke shpresuar që më vonë t’i vinte ndihma nga djemtë. Luftonte së bashku me shërbëtorin, i cili ishte mjeshtër në luftime. Kishte fitil dhe barut që të hidhej në erë së bashku me turqit që do të futeshin në kullë. Ata që luftonin brenda dhe u larguan, u ndeshën me hordhitë e Serasqerit, me shpatë zhveshur, vetëm tre burra u vranë dhe disa gra, por mjaft fëmijë u kapën rob që do të shiteheshin skllavër më vonë. Kështu mbetën rob dy prej vëllezërve të mi, njëri tre dhe tjetri një vjeç. Dy të tjerë u morën skllavër por pastaj u liruan. Kur u hodhën në sulm, turqit gjatë natës zunë pozicione maleve. Në mesnatë hëna perëndonte, dhe kur ajo u zhduk, ata dolën. Por nata ishte e shkurtër dhe nuk patën kohë të largoheshin drejt Manit. I zuri dita nëpër pyje e nëpër grykat e maleve. Panajotaron e zunë të gjallë bardhunjtët dhe pastaj e vranë. Im atë u vra së bashku me dy vëllezër të tij, Apostolin dhe Jorgjin, njëri u vra në një pyll të vogël, ndërsa tjetri vdiq prej plagëve që kishte marrë. Shpëtoi vetëm njëri prej xhaxhallarëve, Anagnosti, nga katër vëllezërit Kolokotroni që ishin ngujuar te kullat. Unë, nëna ime, dhe motra, shpëtuam bashkë me trimat e tim ati. Gjatë sulmit u plagos me shpatë Konstandin Kolokotroni, dhe si pasojë e tradhtisë së një miku turk, e vranë dhe kokën nuk ia gjetëm. Vrasësit e tij, pasi e vranë, e fshehën për t’i

vjedhur ato që kishte me vete. Konstandin Kolokotronin e zhvarrosën pas tre vjetësh. E njohën prej gishtit vogël që e kishte të shtrembër nga një e prerë shpate në luftë me turqit. Trupin e kishin fshehur në një si gropë, midis Arnës dhe Koxatinës dhe pastaj e varrosën në Milia. Ishte më ezmer se të tjerët, kockëtrashë, i fuqishëm, i shpejtë, që edhe kaluar po të ishte nuk e arrije dot. Ishte 33 vjeç, me trup mesatar, sy të zinj dhe trup të hollë. Kaq frikë e kishin arvanitët, sa zinin be: “Mos shpëtofsa prej shpatës së Kolokotronit në të gënjej”. Kishte vrarë, siç tregonin, 700 bashibozukë.

Panajotaros ishte trupmadh, i ri në moshë, 37-38 vjeç, i pashëm, me flokë të zinj dhe lëkurë të bardhë. Në Andrusa u vra plaku Jani Kolokotroni, më vonë i biri i mori hakun. Plakut Jani Kolokotroni i prenë duar e këmbë dhe e varën. I ati i moshuar i Panajotaros luftonte nga kulla, por e kapën të gjallë ngaqë shërbëtori që kishte me vete, u tregoi turqve ku ishte baruti dhe fitili, në këmbim të faljes së jetës. Kapetanbeu pyeste: “Përse nuk kërkon falje?” Dhe ai iu përgjigj: “Po kërkoj tani, kokë e falur nuk pritet”. I prenë duar e këmbë dhe e lyen me zift.

Mbetëm në Mani, në fshatin Milia, së bashku me xhaxhain, Anagnostin. Paguam për të marrë mbrapsht fëmijët që na kishin marrë skllëvër, Janin me Kriston, dhe jetuam tre vjet në Mani. Ishim të privuar nga shumë gjëra, dhe prandaj erdhën dajallarët, nga ana e nënës sime, me mbiemër Koxakaj dhe na morën me vete në Allonistena. Kur shkuam, nuk na njihnin, por më vonë e morën vesh cilët ishim dhe filluam të kemi frikë se mos e merrnin vesh turqit. Xhaxhai im, Anagnosti, erdhi më vonë në krahinën Leontari, në skaj të rajonit të Manit, që quhej Sabazika. Bëri krushqi me një nga

të parisë vendase, burrë dyfeku, që quhej Jorgaq Metaksa. I mori të bijën për grua dhe ngriti shtëpi. Kur morëm vesh që xhaxhai ynë ishte vendosur në Akovo, u ngritëm dhe shkuam aty. Gjatë kësaj kohe që rrinim aty, grupe të tjera kleftësh më vunë në krye si armatol në krahinën e Leontarit dhe i kundërviheshim Vilajetit. Në atë kohë isha 15 vjeç, dhe kur u bëra njëzet vjeç u martova me të bijën e njërit prej parisë së Leontarit, të cilin e vrau një pasha në Anapli. Ndërtova shtëpi, mora si pajë ulla, vreshta, u bëra nikoqir, por dyfekun nuk e ndanim nga vetja. Turqit na urrenin dhe synonin të na vrisnin. Por nuk mundeshin, sepse vendi ku jetonim ishte i mënjanuar. Dhe luftonin që të na vrisnin me çdo mënyrë. Dërguan një a dy herë njëqind dhe dyqind ushtarë që të na sulmonin, por nuk na futën dot në dorë, nuk mundën të na preknin. Kur panë se me metoda të tërthorta nuk ia arritën qëllimit, dolën hapur. Ne u informuam dhe u ngritëm e ikëm. Turqit zhdukën çdo pronë që ne kishim dhe dhanë urdhër: kudo që të shfaqeshim, të vriteshim. Mbeta unë së bashku me dymbëdhjetë nga fisi i Kolokotronëve, më të vegjël se unë në moshë. Shkuam në Mani ku lamë familjet tona dhe u kthyem përsëri, këtë radhë ngritëm krye haptazi, mblodhëm burra për luftë, herë bëheshim gjashtëdhjetë, herë më pak. Për dy vjet bënim jetën e kleftëve, pastaj, kur panë se nuk mund të na bënë gjë, na lejuan të ishim përsëri armatolë. Në juridiksionin tim kisha Leontarin dhe Karitenën, qëndruam për katër a pesë vjet armatolë. Anagnost Kolokotroni iu dha pijes që të harronte ato që kishin ndodhur më parë. Më të madhin prej vëllezërve të tim atë e vranë në vijim në Leontari, dhe i prenë kokën (njërën dorë e kishte të prerë që në rinë). E filloi këtë jetë në moshën 40 vjeçare dhe vdiq kur ishte 52 vjeç.

La pas tre djem, Janaqin, Dhimitraqin dhe Jorgaqin, si dhe shtatë vajza. Vetëm njëri prej gjashtë vëllezërve të tim ati pati vdekje natyrale.

Kur ne ishim armatolë, fëmijët tanë ishin në Mani, në fshatin Kastania e madhe. Gjatë asaj periudhe shkonim në Mani vetëm në ditë të shënuara. Në Mani shkonim gjithmonë në ndihmë të Beut Kumunduraki, kur ai kishte nevojë, dhe merrnim anën e tij. Kapedan Konstantin Dhuraki, mik i tim ati, fillon luftën me fisin e Kitrinjarëve. Ne vajtëm për ndihmë. Një herë e patëm rrethuar Nikollao Kitrinjarin dhe e mbanim të mbyllur në kullë, dhe ngaqë vëllezër dhe kushërinj luftonin mes tyre, shtinin me armë në ajër. Manjatët e shtrënguan rrethimin, ai pranoi të dorëzohej dhe më kërkoi mua. Por qëllimi i tij nuk ishte të dorëzohej, por të më vriste me pabesi. Doli te dera e jashtme e kullës që të dorëzohej, ndërsa brenda kishte vendosur njerëzit e tij. Njerëzit e tij zbrazën gjashtë pushkë kundër meje, por unë lëviza shpejt dhe plumbat nuk më kapën. U hodha poshtë harkut të portës së kullës, njerëzit e mi kujtuan se më vranë dhe deshën të vrisnin të afërmit e Kitrinjarit. Të tjerët thanë “jo, të shkojmë e të marrim Theodhorin”. Erdhi tek unë vëllai i Kitrinjarit, dhe unë i qëndroja atij në krah që të mbrohesha. Natën i vura zjarrin kullës dhe ata u dorëzuan. Vëllai i Kitrinjarit ishte në anën tonë. Pas kësaj, vëllezërit e tij më thanë të bëja ç’të doja me ta për pabesinë që treguan. Unë u thashë se përderisa Zoti më mbrojti, unë ua fal jetën. Zaharia ndihmonte të tjerët, luftonim dhe jashtë bëheshim përsëri bashkë. Unë përkrahja Bej Kumundurakin. Murxunosi kishte divergjenca me Beun dhe me Kapedanin, mikun tim. Një apo dy muaj gjatë verës, më duhej të ndihmoja njerëzit e mi.

Kur kishin kaluar gjashtë vjet, i çova fëmijët e mi në një fshat afër Kallamatës, Janica e kishte emrin, ngaqë aty kishte kushte më të mira për të mbajtur bagëtinë. Mani filloi të mërzitej dhe ta urrente Beun Kumunduraki. Erdhi edhe Sheremet beu dhe vunë në krye Grigoraq Antonobeun. Më vjen Kunturaki në Kallamata me 60 vetë, ndërsa unë kisha tetëmbëdhjetë. Nuk donin që të ndihmoja Kumundurakin, por më duhej ta ndihmoja për shkak të miqësisë që kishim. Tre mijë turq dhe manjatë marshojnë kundër Kumundurakit. Shoh nga larg tek valëviteshin flamujt në vendin që quhej Kapetaninë. I këshillova të mitë që të mos shkojmë drejt Manit, por të përpiqemi të arrijmë në kështjellën e Kumundurakit që ishte katër orë larg Kallamatës. Manjatë, dhe bashkë me ta fisi Kapetanaki, luftuan kundër nesh, unë u plagosa... kalojmë në një kullë... dhe ja Kumunduraki kap kullën. Kapëm kullën dhe natën u ngjitëm për te kështjella. Plaga që kisha marrë duhej mjekuar. Kisha dy miq besnikë të tim ati, Panajotin dhe Kristean Murxinon, u shkruaj një letër: përpiquni të bëni çdo lloj kompromisi në mënyrë që të dal dhe të shkoj në Mani për t'u mjekuar. Këta të dy i thonë Sheremet beut t'i lëmë kleftët të largohen, në mënyrë që t'i dobësohen pozitat Kumundurakit. Kështu e gënjyen Sheremet beun, dhe më thanë që të dilja jashtë, së bashku me njerëzit e mi. Por unë nuk lejova që njerëzit e mi të dilnin. Njerëzit e mi qëndruan mbrapa, Petruni u bë ndërmjetës dhe i tha Kumundurakit që të deklarojë nënshtrim dhe nuk do të pësojë gjë. Por unë u thashë: "Kur të vijë Petruni, mos dëgjoni ato që do t'iu thotë, se ja u ka me të pabesë". Kumunduraki nuk më dëgjoi, bëri marrëveshje dhe tanët dolën jashtë. Kumunduraki u dorëzua dhe ushtarët e morën skllav. Unë u shërova nga plagët dhe

vajta në krahinën që isha armatol. Më vijnë disa nga të parisë, bashkë me ta zoti Jani Delijani dhe më thonë: “Nuk është gjë e mirë t’u futesh rreziqeve në Mani, silli fëmijët në Karitena”. I çova fëmijët në Karitena dhe u vendosëm në një fshat, në Stemnixa.

Në vitin 1802 doli një ferman që urdhëronte vrasjen time dhe të Petimezasë. Për daljen e fermanit, ndikoi një vojvodë nga Patra. Fermani thoshte: “Ose të vriten ata të dy, ose t’u priten kokat koxhabashëve. Veziri i Tripolicës thërret të atin e Zaimit si dhe zotin Jani. Zaimi shkoi, ndërsa zoti Jani nuk ia kishte besën. Pashai u zuri be se çështja nuk kishte të bënte me ta. Unë e shoqërova Delijanin (Janin) deri në Tripolicë, dhe kur u ndamë, Delijani më thotë: “Mos ki frikë”. Unë iu përgjigja: “Nuk e besoj, fermani është për ne”. Pashai thirri vetëm ata të dy dhe u lexoi fermanin. Ata i thanë: “Na jep një afat, se këta janë njerëz të egër”. Zaimi, Asimaki, e kishte në dorë Petimezanë, se ai shkonte përditë në Kallavrita, por unë nuk shkoja në Karitena, në Kasaba. Ata të parisë thanë të fusim së pari në dorë atë njeriun e egër, se me tjetrin, më të butin, e kemi më të lehtë. Delijani pajton nën betim dy nga të parisë që të më vrisnin, por ishte e vështirë se unë ruhesha shumë. Ranë dakord me Velemvixën, pasi e vunë që të betohej më parë, dhe ai u përgjigj: “Nuk e shoh të mundshme vrasjen e tyre, do të prishim gjithë rendin e gjërave në këtë vend”. Por ata nuk ndryshonin mendje. Kishin sjellë një bylykbash me arvanitë në Karitena. Unë dyshova, vajta për të takuar njërin nga të parisë në Stemnïcë, dhe i them: “Çfarë e doni atë bylykbashin arvanitë? Nuk do të dalë e juaja”. Në Stemnïcë shkuan arvanitë, shkova edhe unë me 50 burra. Takova bylykbashin dhe i them: “Do të na vënë të thyejmë

gurë, kafshët e buta nuk do t'i zbojnë dot të egrat, gjithçka ikën, vetëm harabeli mbetet gjithmonë në vend të vet'".

Fati e deshi që në ato rrethana të vinte plaku Kola së bashku me të birin, (Koliopullon), po shkonte me nusen për vizitë te prindërit e saj. Te kodrina takohen njerëzit tanë, bëheshim dyqind vetë. Anagnost Bakalli, nga paria e Garxenikos, e gënjeu turkun dhe më çoi fjalë, unë u shkruaj anëtarëve të tjerë të parisë që të më lajmërojnë nëse ma kanë me të pabesë. I marr Dhimitrit fishekë dhe plumba. Kur po afrohej mbrëmja, bylykbashi bashkë me 200 burra lëviz kundër nesh në Kerpeni. Ne kishim mbetur 40 vetë, dola jashtë fshatit, mbyllem në një manastir në Kernixa, mora forcë, u humba nga sytë. U pozicionuam nëpër shkëmbinj. Petimezanë e vranë në Kallavrita, ia prenë kokën dhe e dërguan në Tripolicë. Në Magulianë vramë turqit që po digjinin fshatrat. Paria i thotë Kolës që të ndërmjetësojë dhe të pajtohemi, të bjerë vendi në qetësi. Na dhanë ofiqin e armatollëkut. Pasi kishin kaluar tre apo katër muaj, Delijani synonte prapë që të na vriste, por nuk mundej.

Në shtator mora ofiqin e armatolit. Delijani nuk tërhijej nga qëllimi i tij, kishte për mik një që quhej Hasanaga Fidha, nga Llalla dhe e nxiti që të na vriste (me akuzën se ishim armatolë). Familjet tona i kishim në Pallumba dhe plaku Kolia përhapì lajmin sipas të cilit po vinin ata nga Llalla që të na vrisnin me tradhti. Na dërgoi dhe lajm se po vinin ata nga Llalla. Kur mora lajmin, isha në një fshat, Turkokerpeni quhej dhe po mendohesha se me çfarë mënyre mund të zbuloheshin këto nismë sekrete për të na goditur. Gjithë natën po mendohesha. Turqit erdhën, bllokuan dy rrugë, u ndanë në dy grupe me nga dyqind veta për të sulmuar fshatin si pykë.

Me vete ata kishin marrë dhe një grek, tradhtar, i cili erdhi për të parë nëse po niseshim për të dalë nga fshati apo po flinim. Në mëngjes po planifikoja të dërgoja njerëz për zbulim, por na mbyllën në fshat të rrethuar. Unë ia kisha dhënë rrobat e mia një të riu që e kisha bërë ndihmës. Kur agoi dita, pashë turqit dhe krisën armët. Teksa lëviznim për të zënë pozicione në një kodër, atë që e kisha si ndihmës e godasin tetë plumba, im vëlla Jani plagoset. Zëmë pozicione në tre shtëpi, ishim 38 burra. U pozicionova në një shtëpi përdhese. Vjen grupi i dytë prej dyqind armiqsh, na bllokuan aty, dhe luftojmë gjithë ditën. Vramë dha na vranë, në darkë sulmojmë, shpërthejmë rrethimin, largohemi. Na sulmuan më 7 mars të vitit 1804.

Në vitin 1805 shkoj në Zakyntho. Perandori Aleksandër fton grekët që të inkuadrohen në ushtri.

Të gjithë bashkë, suljotë, rumeljotë dhe ne të Peloponezit, bëjmë një letër për Perandorin dhe i kërkojmë ndihmë për të çliruar vendin tonë. Që të bëhej ajo letër, u përpoq Anagnostaras, në atë kohë suljotët dhe rumeljotët ishin në Pargë. Anagnostaras erdhi në ...¹⁰. Pesë mijë nga Peloponezi u regjistruan në ushtri, na erdhi përgjigja e letrës, kështu që vajta në ishullin Zakynthos në gusht të vitit 1805, fola me komandantin e forcave ruse dhe më thotë se Perandori e kishte urdhëruar të pranonte në radhët e veta të gjithë ata që duan të mobilizohen për të sulmuar Napoleonin. I përgjigjem se për sa më përket mua, nuk futem në radhët e ushtrisë. Çfarë më lidh mua me Napoleonin? Por nëse doni ushtarë për të çliruar atdheun tonë, të jap fjalën se do të të sjell pesë

¹⁰ E lënë bosh prej shkrimtarit, Terchetit.

apo dhe dhjetë mijë. Një herë u pagëzuam me vaj, do të pagëzohemi edhe një herë me gjak për lirinë e atdheut tonë”. Qëndrova 15 ditë në Zakintho, nuk ramë dakord, lashë aty 28 prej shokëve të mi së bashku me nipin tim, Nikitën e Jani Kolokotronit. Forcat e tjera greke regjistroheshin në ushtri dhe shkojnë në Napoli. Turqit i ndjekin këto lëvizje dhe i bëjnë një raport sultanit, duke i shpjeguar dyshimet e tyre. Sulltanit po i mbushej mendja që t’i binte popullit. Patriarku e kundërshtoi duke i thënë: “Ç’faj ka populli? Të vrasim nismëtarët, ata të këqijtë”. Kështu që ia pret hovin. Raportet që i vinin nga turqit, ishin në një linjë me informacionet e qeverisë franceze, sipas të cilave, dukeshin eliminuar kapëdanët e kleftëve si dhe kapitenët e anijeve, sepse një ditë mund të fillojnë kryengritjen. Kështu që sulltani nxjerr një ferman me të cilin kërkonte që të vriteshin kleftët. Nga Patriarkana vjen një letër qortuese për ne, me të cilën ftohej populli i tërë të ngrihej, kështu që u ngrit i tërë Peloponezi, me turq dhe grekë, kundër fisit të Kollokotronëve. Në gusht shkova në Zakintho, në shtator u largova që andej, ndërsa në janar 1806 erdhi fermani dhe filluan përndjekjet. Petimezai, Janjai dhe Zaharia ishin vrarë më parë, kështu që u gjenda vetëm me 150 burra.

Shkuam në manastir, në Vellanidhja, afër Kallamatës. Andej i shkrova një letër Igumenit që të më dërgonin ushqim për ne dhe për kafshët, por letra u bie në dorë turqve. Kështu që Deliahmeti u nis dhe na rrethoi me njëmijë burra. Ne zhveshëm shpatat dhe i sulmuam duke vrarë një numër prej tyre dhe i ndoqëm deri afër Kallamatës, kapëm shumë flamuj të tyre dhe vramë mjaft armiq.

Ky Deliahmeti ishte shumë i dëgjuar në Rumeli. E përndoqi Ali Pasha dhe vajti gjeti strehë në Peloponez. Pashai i atij vendi i dha 500 harxhe (rroga) që të përndiqte kleftët. Unë kur e mësova lajmin, kisha 80 burra me vete dhe vajta qëllimisht në ato vende, në Akovo (Sabazika) për të provuar forcën e këtij Deli-Ahmetit, por ai pati frikë të futej në betejë me ne. Shkuam në vazhdim në vendin e quajtur Vllahokerasia, pronë e Hasekiut që na kishte djegur shtëpitë, dhe ia dogjëm dhe ne. Një herë tjetër shkuam në drejtim të vendit të quajtur Xhaferemini, u ra në vesh turqve të Andrusës dhe u nisën rreth njëqind prej tyre për të na sulmuar. Ne u kundërpërgjigjëm, i ndoqëm dhe ata mezi shpëtuan. E njëjta gjë ndodhi dhe në Milia, në kështjellën e vjetër, midis Miliasë dhe Buxës (në Mesini). Gjithë ditën luftonim me ta ndërsa natën u larguam. Një herë tjetër turqit u shfaqën në Marmarja (Vrustohoria). U mblodhën turqit nga të gjitha krahinat e afërta, na rrethuan në një mal, luftuam gjithë ditën dhe natën mundëm të largoheshim. Në Akovo, aty ku ata nuk deshën që të luftonin, ishte nipi i Deliahmetit. Pasi u kthye te daja i vet, Ahmeti, nipi e pështyu ngaqë nuk pranoi që të luftonte me ne. Dhe daja iu përgjigj: “E sjellte Zoti mbarë që të luftoni me ta, dhe pastaj shohim”. Që kur e sfidua, Deli-Ahmeti vajti dhe u mbyll në Kallamata ku qëndroi tre muaj. Aty, duke pasur frikë se mos shkonim dhe e vrisnim, filloi të shkëmbejë letra me ne dhe pastaj Deli-Ahmeti vajti te pashai dhe i tha se nuk mundemi që t’u bëjmë gjë, por jepu armatolllekun që të qetësohet vendi. Kështu kaloi ai vit.

Mësuam se kishte ardhur sinodiku - shkresa e Sinodit të Shenjtë - dhe fermani. Mblodha gjithë burrat që disponoja, rreth 150 veta dhe u thashë të niseshim për në Zakyntho.

Ata, kur morën vesh se rusët kishin marrë të gjithë grekët dhe i kishin çuar në Napoli, m'u përgjigjën të gjithë me një gojë: "Ne nuk shkojmë te frëngjtë, duam të vdesim këtu, në atdheun tonë". Vëllai im Jani më tha që preferoj të më hanë hutat e vendit tonë. U bëra edhe një propozim tjetër, të ndahemi në grupe prej pesë apo gjashtë vetash, të fshihemi deri sa të kalonte janari, shkurti dhe marsi, derisa të shkrijë dëborë, e pastaj mbliidhemi prapë dhe vazhdojmë rrugën tonë si më parë. E bëra atë propozim me shpresë se në ato tre muaj hordhitë e armiqve do të shpërndareshin dhe ne do t'i shpëtonim atij rreziku. Ata m'u përgjigjën: "Nuk kemi për të vajtur asgjëkund që të harxhojmë ato pak grosh që kemi, se ju kapedanët fitoni para nga krahinat". Unë atëherë u thashë: "Bëni këtë që ju them dhe në mars, kur të takohemi përsëri, do t'ua kompensoj shpenzimet që keni bërë". Por ata prapë nuk dëgjuan, dhe u gjendëm të ekspozuar dhe përballë të gjitha forcave të Moresë me të cilat na duhej të luftonim. Flamuri ynë kishte një X, kishte dhe yje dhe një hënë. Nuk kishim ku të shkonim, teksa koxhabashët e Moresë i mbanin peng turqit në Tripolicë, ndërsa miqtë tanë të Manit - Kumundurakët, Murxikët dhe të tjerë - Antonobeu i kishte internuar në Zakintho. Pra në Mani nuk kishim një vend ku të strehoheshim. Edhe në male nuk mund të shkonim se ishin të mbuluara me dëborë, kështu që 30 prej nesh u ndanë nga grupi në vendin e quajtur Pigadhia, ndërsa ne të tjerët iu drejtuam vendit të quajtur Agio (Shën) Petro. Dërguam lajm në Vervena duke u kërkuar që të na çonin bukë dhe ushqim për kafshët, ata na u përgjigjën se kishin plumba dhe barut. Atëherë i sulmuam dhe ua morëm me forcë. Prej aty u kthyem mbrapsht në Sambazika. Në atë moment pashai u

dha urdhër gjithë krahinave që turq e grekë të dilnin dhe të na sulmonin.

Që nga Sambazika zbritëm në manastirin e Vellanidhjasë, dhe i çuam lajm Kallamatës të na dërgonin bukë dhe municione, por banorët e saj kishin frikë të na i dërgonin. Atëherë ne u nisëm që të futeshim brenda në Kallamata dhe t'u binim turqve. Pas kësaj lëvizjeje që bëmë, u mblodhën anëtarë nga të parisë së vendit dhe na sollën vetë bukë, ushqim për kafshët dhe municione në një vend që quhej Agio (Shën) Ilia, afër Vellanidhjasë. Që aty u nisëm ditën dhe shkua në vendin e quajtur Pidima, në kufi me Kallamatën, ndërsa në darkë mbërritëm në Xhaferemini. Një orë larg vendit ku ndodheshim ne, në Skalla, erdhi Qehajabeu me 2 mijë turq, të gatshëm të na ngulnin kokat në hu. Natën e kaluam në Alituri dhe aty na rrethuan forca armike nga Andrusa, Leontari, si dhe të tjerë, pothuajse 700 vetë. Mbërritën në agim dhe ne i sulmuam, dolëm nga fshati, i ndoqëm në një distancë deri një orë më këmbë, u morëm katër kuaj, sasi të mëdha ushqimi për kafshët, dhe municione. Mjaft prej tyre u mbytën në lumë, ndërsa një pjesë i vramë.

Forcat që ishin në Skalla dëgjuan luftimet që po bëheshin dhe nxituan në ndihmë të njerëzve të tyre. Ne u kthyem mbrapsht dhe zëmë pozicione në fshatin Alituri dhe luftuam me ta gjithë ditën, ndërsa kur ra nata, me shpata zhveshur u nisëm drejt fshatrave të Arkadisë. Shkua në një fshat, por aty gjetëm 300 turq, kështu që nuk u futëm dot për t'u furnizuar me bukë. Turqit, pasi shkuan në Alituri, u informuan për drejtimin që kishim marrë ne, dhe ndiqnin gjurmët tona. Qehajabeu filloi të shkonte në hu të krishterët që ishin bërë jatak për ne, na kishin strehuar, me qëllim që të

terrorizante njerëzit. Turqit u drejtuan për te pozicionet tona, ne ndërtuam istikame që të mbroheshim. Por ata turq ishin vendas dhe kishin akoma frikë prej nesh, kështu që na çuan fjalë se mund të largoheshim. U larguam andej dhe shkua në Kondovunia për të gjetur ushqim dhe vazhduam rrugën drejt një mali tjetër ku do të ngrinin kampin. U dërguam lajm miqve tanë duke i porositur të gjenin kaikë, që t'u hipnim e të largoheshim, dhe ata na u përgjigjën se të gjitha kaiket, që nga Pirgu deri në Neokastro, ua kishin bllokuar, me qëllim që ne të mos kishim mundësi të kalonim në Zakyntho. Kështu që u kthyem në Mesoja të Peloponezit. Turqit na ndiqnin këmba këmbës, e me shumë vështirësi gjenim ushqim. Në vendin e quajtur Psari turqit na arritën dhe luftuam gjithë ditën. Bashkëluftëtarët e mi filluan të largoheshin nga lodhja, ngaqë gjatë gjithë atyre ditëve luftonim ndërsa netëve marshonim. U larguan 40 dhe nga 100 që ishim, mbetëm gjashtëdhjetë. Ditën tjetër vajtëm në Leontari, në një vend sipër tij, por edhe aty na gjetën. U larguam duke marrë rrugën për në Sambazika. Gjetëm edhe aty rreth katërqind turq, në një kohë që mendonim se aty nuk do të kishte turq.

Edhe aty luftuam me turqit, por municionet na u mbaruan, ndërsa ushqimi që kishim ishte i pakët. Në darkë u thashë se nuk mund të shpëtojmë duke qenë të gjithë bashkë, duhet të ndahemi. Kështu që u ndamë duke i thënë njëri-tjetrit “Mirë u takofshim në Botën tjetër”. Unë mbajta vetëm 19 vetë, të afërm të mi, si dhe një tjetër, kapedan Jorgon, që nuk kishte se ku të shkonte. Në pesëmbëdhjetë ditë nuk mbeti njeri prej atyre që u ndanë prej meje. Nga të nëntëmbëdhjetët, dy kushërinj të mi të parë, duke mos e duruar më urinë dhe lodhjen, u fshehën dhe pas pak ditësh turqit i gjetën dhe

i vranë, kështu që mbetëm 17 vetë. Duke mos ditur ku të shkojmë, vajtëm dhe ngritëm fushimin në mes të tre zgavrave. Fati na ndihmoi, nuk na zbuluan menjëherë, por natën, kështu që patëm kohë të merrnim pak frymë. Pasi na gjetën, ishim të detyruar të çanim përmes rreshtave të tyre duke luftuar për të shpëtuar edhe nga ky rrezik. Natën u drejtuam për nga fusha e Leontarit, dëgjua batore armësh nga të gjitha anët dhe nuk e dinim se për çfarë ishin ato shkrepje armësh. Batoreja e armëve ishte një sinjal që tregonte se këtu ka kleftë. Natën shkuam në Anemodhuri për ushqim, gjetëm vetëm gratë, burrat ishin nëpër gryka malesh, bënin roje së bashku me turqit. Turqit filluan të dyshojnë nga qentë që po lehnin, kështu që erdhën e na rrethuan. Kur turqit po afroheshin, qentë lehnin më fort, dhe unë e kuptova që turqit po afroheshin. Atëherë mora familjet e tyre me vete deri sa gjeta rrugë të lirë për të kaluar. Aty i lëshuam familjet dhe ndoqëm rrugën për në Tripolicë, arritëm në Valteci, në pjesën e sipërme për të ngritur limerin tonë. Gratë e fshatit na njohën dhe shpërndanë lajmin menjëherë: “Kolokotroni shkoi në këtë drejtim”, dhe turqit na u vunë menjëherë mbrapa. Pasdite u larguam dhe iu drejtuam Karitenës. Që të humbitnim gjurmët dhe armiqtë të mos dinin drejtimin e lëvizjes, përpiqeshim të ecnim gurë mbi gur dhe mbërritëm në një stan, aty na thanë që vendi është plot me turq. Në atë moment vendosëm të ndaheshim në katër grupe dhe të shkonim e të fshiheshim nëpër miq. Andon Kolokotroni dhe një tjetër u fshehën te disa të afërmit tanë, Dhimitraq Kolokotroni bashkë me tre të tjerë shkuan për t’u fshehur në Vitina ku ne kishim të afërm, vëllait tim Janit bashkë me 4 të tjerë, u thashë që të zbrisnin poshtë, në Dhimicana, në një

fshat aty afër ku kishim një mik të besës i cili mund t'i fshihte. Andoni shpëtoi dhe jeton edhe sot e kësaj dite, Dhimitraqi ndenji dy ditë në Vitina dhe pastaj u largua. Dhimitraqin e kapën, i prenë kokën dhe dorën, ua tregonin njerëzve sikur ishte dora ime, ngaqë edhe mbi atë dorë kishte disa shkronja. Jani nuk e gjeti mikun tonë, shkoi në manastirin Emiallos, një prej murgjve i dha ushqim dhe menjëherë pas kësaj shkoi e lajmëroi turqit, ata shkuan e rrethuan në depon ku mbanin verën dhe e vranë.

Unë mbeta me katër të tjerë, vajta për t'u fshehur në shtëpinë e një miku tim nga paria e Pîrgakit, që quhej zoti Paraskeva. Gjeta djalin e tij, sepse vetë ai ishte në Karitena. I thashë: "Unë ju kam ruajtur dhe mbrojtur për kaq kohë, tani duhet të më mbroni dhe ju". Më çoi në një guvë, ndërsa unë e dërgova deri në Vitina që të mësonte se çfarë po ndodhte. Ishte muaji janar. Pas fillimit të përndjekjes sonë, kishin kaluar njëzet ditë dhe unë isha ende gjallë. Ai vajti dhe lajmëroi të atin. Dhe i ati vajti në Vitina dhe lajmëroi turqit që t'i sillte në guvë për të na kapur. Por më parë erdhi vetëm në guvë që të konstatonte nëse ishim akoma aty apo ishim larguar. Ishte i armatosur dhe unë e pyeta: "Përse je i armatosur, Zaharia?" Menjëherë më lindën dyshime dhe i them prapë: "Ore, mos na ke tradhtuar?" "Nuk bëhet fjalë", m'u përgjigj. Dhe teksa ai po largohej, unë së bashku me katër të tjerët iu ngjitëm malit dhe turqit po na ndiqnin gjithë ditën. Për fat në mal nuk kishte shumë dëborë, kështu që nuk linim gjurmë, por ata na ndoqën deri në Zigovisti.

Atë ditë vranë vëllain tim dhe turqit bënë festë. E kuptova menjëherë se e kishin vrarë ngaqë dëgjova bataretë e armëve - shenjë e gëzimit të tyre. Iu drejtua Liodorës,

për te plaku Koliadhe te Dhimitri, që ishte dhëndri im. I kishin marrë peng turqit në Karitena dhe aty gjeta vetëm vëllain e tij, Jorgaqin, në stan. I çova fjalë Jorgaqit, na solli bukë dhe i thashë që të shkonte deri në Zatuna. Vajti dhe mori vesh se i kishin vrarë të gjithë tanët.

Turqit u dhanë urdhër banorëve të Psarenjve, të Palumbejve dhe të fshatrave të tjera duke u thënë që nëse vrisni Kolokotronin, fshatrat tuaja, për kaq vjet nuk do të paguajnë taksa, por nëse nuk e vrisni, do t'ju shkojmë në thikë të gjithëve, nga shtatë vjeç e lart. Turqit, përderisa më kërkonin ngado dhe nuk më gjenin, menduan se nuk mund të fshihesha në ndonjë vend tjetër veçse te njerëzit e Kolias. Prandaj edhe dhanë atë urdhër që përmendëm. Jorgaqi më takoi dhe më tregoi gjithçka, kështu që u ngrita dhe u largova në drejtim të Llangadhës. Pastaj shkuam në Hrisovici, në Kalivia dhe therëm një qengj. Aty na tradhtuan, kështu që ikëm në drejtim të Arahamitës, por aty ishin 200 turq. U larguam dhe mbërritëm në manastirin e Kaltexias, trokitëm në derë, por aty kishin zënë vend qindra turq. E kuptuan që ishim ne, na ndoqën, dhe u detyruam të drejtohem për në Janicë të Kallamatës, ku një prej shokëve tanë, që quhej Makrijani, nga mungesa e ushqimit për katër ditë rresht, nuk mund të ecte më. Kudo kishte turq, nuk kishim se ku të fshiheshim dhe të gjenim dhe ushqim.

Në Janica ishte Rubiu së bashku me rreth 400 bardhunjtë. U futa në një shtëpi, ishin turq, u ktheva mbrapsht ngadalë, me kujdes dhe dyfekun gati për zjarr. Për fat nuk më panë se ishin duke fjetur. Shkova dhe në shtëpi të tjera, por gjithandej kishte turq. Në anë të fshatit ishte një kumbarë e imja dhe i vajta në shtëpi. Na dha tre okë bukë, që ia shpërbleva me një

Joanis Makrijanis (Muzeu Historik Kombëtar i Greqisë).

monedhë floriri veneciane. Mandej u drejtuam për në Selicë. Buka na ra rëndë në stomak dhe ecnim me vështirësi. Nga Selica shkuam në Kastanicën e madhe, në shtëpinë e kapedan Konstandin Dhurakit që ishte njeriu im besnik. Më parë aty kisha strehuar familjen time dhe e kisha dhe krushk, një prej vajzave të mia ishte fejuar me një prej djemve të Dhurakit. Na ndiqte edhe Antonobeu i Manit. Nga pesë vetë që ishim, dy ishin nga Mani, kështu që u larguan për në shtëpitë e tyre. Mbeta unë dhe dy të tjerë nga Rumelia. Qëndrova një muaj i fshehur në shtëpinë e Dhurakit. Erdhi një i quajtur Nikita nga Turkoleka me nja njëzet e pesë vetë, dhe unë i thashë: “Na gjej një anije që të hidhemi matanë, në Zakyntho”. Ai kujtonte se nuk ka më rrezik që të shkonte deri në Mesogjio, në More, dhe u largua. Ndeshi te turqit, të cilët i vranë të gjithë, vetëm njërin e kapën të gjallë. E çuan në Tripolicë dhe aty e kërkoi pashai. E pyeti nëse ishin vrarë të gjithë, dhe ai iu përgjigj se ishin vrarë të gjithë, veç Theodor Kolokotronit. Atëherë pashai u zemërua shumë dhe shkoi në thikë disa turq e të krishterë që e garantonin se Kolokotroni ishte vrarë.

Fjalët që qarkulluan mbi gjoja vrasjen time, bënë që turqit të binin në qetësi. Pasi pashai e mori vesh që unë isha ende gjallë dhe se fshihesha në Mani, dërgoi Papazogllun nga Agio (Shën) Petro, me 50 mijë grosh për Beun e Manit. Pasi Papazogllu erdhi në Mani, beu thirri KapedanKonstandi Dhurakin në vendin e quajtur Kitries. I thotë: “Të jap kaq mijë grosh që të më japësh Kolokotronin. Kam marrë, i thotë, një urdhër të prerë sipas të cilit, nëse nuk e shtie në dorë Kolokotronin, do t’i shkruaj Kapedan pashait që të ta heqë titullin e beut. Dhuraki, kur pa gjithë ato grosh, nxitoi

të më dorëzonte. Manjatët për para, i harrojnë të gjitha. Më përpara Dhuraki kishte informuar Beun se unë fshihsheha në shtëpinë e tij, dhe Beu i ishte përgjigjur që të më fshihte, mbasi nuk u interesonte që të mos shpëtojë asnjë prej familjes Kolokotroni. Por pasi panë paratë, i harruan se çfarë kishin biseduar. Askush nuk e dinte se ku fshihsheha, përveç Igumenit të manastirit dhe Dhurakit. Unë isha strehuar te kulla lart. Dhuraki dërgoi dikë dhe mori djalin e tij të madh si dhe Igumenin dhe shkuan në Kitries. Ishte muaji mars. Unë kisha vajtur aty në shkurt. Igumenit i prematuan se do ta bënëin dheshpot, si dhe premtime të tjera, që të më dorëzonte të gjallë. Beu shkroi një letër për mua ku më thoshte që të shkoja tek ai për të biseduar dhe ai nga ana e tij do t'i shkruante Kapedan-pashës që të më jepte një dokument faljeje dhe nënshtimi. Eja, më shkruante, me kumbarin tënd Dhurakin, por qëllimi i tij ishte që të më kapte të gjallë.

Kur u larguan Igumeni dhe djali i Dhurakit, unë fillova të dyshoja se diçka luhet mbrapa krahëve të mi, por nuk e dija konkretisht se çfarë po ndodhte. Kështu që dërgova një djalosh në fshatin Kastanicë e vogël, gjashtë orë larg prej andej ku ndodhesha, dhe ku ishte strehuar dikur im atë. I çova fjalë nipit të Panajotaros, Vasili Venexanakut dhe ai erdhi natën së bashku me tre të tjerë te kulla e manastirit ku isha unë. I tregova mbi ngjarjet dhe për dyshimet e mia dhe i propozova që të largoheshim. Ai m'u përgjigj që të kthehej në fshat e të shiste një sasi vaji që kishte dhe vinte prapë në darkë. Në darkë nuk erdhi, në mëngjes erdhi krushku im me Igumenin. Vajta për të përshëndetur Igumenin dhe i thashë: "Mirë se erdhe". M'u përgjigj që më mirë të mos më kishte gjetur. I thashë të më tregonte ndonjë gjë tjetër, por ai nuk

pranoi. Në darkë erdhi krushku im së bashku me vëllain e tij, me dy të afërm të tjerë dhe më dha edhe letrën nga Beu. I vëllai i krushkut filloi të dyshojë dhe nuk ishte në një mendje me të. Mora letrën, e lexova dhe kuptova se më donin të gjallë. I pyeta: “Si mund të shkojmë ditën, kur mund të na shohin njerëzit?” Ai m’u përgjigj se mund të vishem si burrat e Manit dhe nuk do të të njohin. I vëllai i tij ma bëri me shenjë që të kem kujdes. Iu përgjigja: “Të mendohem deri në darkë”.

Në drekë iu përgjigja letrës duke u thënë që unë jam njeriu juaj dhe do të vij një herë tjetër që të falem te ju, jam njeriu juaj dhe dëshiroj të jem nën kujdesin tuaj. Letrën ia dhashë Dhurakit. Ai e mori letrën, e hapi, dhe kuptoi se nuk doja të shkoja. Atëherë vendosi që të shtjerë ilaç gjumi në pijen e verës. Gruaja dhe motra e tij e panë dhe i vajtën nga mbrapa deri te kulla, Një prej njerëzve të mi dëgjoi gruan e Dhurakit që po i thoshte të shoqit: “Çfarë është kjo që do të bësh, i harrove të mirat që të ka bërë Theodhori?” Por ai iu përgjigj me të shara. U fut brenda, më ofroi verë. Unë isha i informuar prej njeriut tim, dhe kur ai më solli verën unë shkelmova enën ku ishte vera dhe e derdha, duke i thënë: “E ku më pihet tani verë mua!” dhe shtova se do të largohesha. Ai më kërkoi të shkonim te shtëpia e tij të pinim nga një gotë verë dhe pastaj mund të largohesha. Ai u nis përpara, lajmëroi njerëzit e tij që të ishin gati e të na hidhen përsipër, ndërkohë që do të ishim duke pirë verë. I vëllai i tij nuk na la që të largoheshim, u thirri dhe qenve që të mos lehnin kur ne të dilnim, dhe kështu që mundëm të largoheshim. Pasi Dhuraki mësoi për ikjen tonë, thirri bashkëfshatarët dhe u dha urdhër që të dilnin rreth njëqind vetë dhe të bllokonin rrugët. Unë e njihja vendin, mora një

drejtim tjetër dhe vajta në Kastanicë të vogël për të takuar Vasilin, me të cilin isha marrë vesh që të largoheshim.

Prej andej iu drejtuam fshatrave të Pasavasë, te shtëpia e një vëllami tim. Ai na mbajti dy ditë në shtëpinë e vet. E dërguam pastaj të shkonte dhe të gjente nënën e Xanetakit, e cila ishte e bija e Panajotaros. I thamë të shkonte ajo vetë dhe të pajtonte kaikë në Marathonis, me qëllim që të shkonim në Xirigo. Pas tre ditësh shkuam së bashku me Marien, nënën e Xanetakit, dhe hipëm në kaikë në një vend midis Marathonisit dhe Mavrovunit. Sapo ngritëm velat filloi të fryjë veriu dhe nuk na linte që të ecnim para. Po gdhiehej dita e festës së Dafinave. Arritëm në Ksili, aty ngritëm prapë velat, por era që frynte në drejtim të kundërt, na detyroi të qëndronim në Ellafonisi. Pas disa përpjekjesh dhe duke lundruar në një det shumë të trazuar, mbërritëm më në fund në Xirigo dhe u vendosëm në një fshat që quhej Potamo. Aty gjetëm një prej fisit të Jatrakëve, i cili na tha se nuk do të ishte mirë që të shfaqeshit rrugëve me emrin tuaj të vërtetë si Kolokotroni. Shkuam tek kryetari i Xirigos, Arvanitaki i thoshin. Një i ri nga Pirgo na njohu dhe qëndruam aty. Ishte e Enjtja e Madhe. Kryetari na qortoi se kishim shkuar aty të armatosur. Më vonë vajta te komandanti rus dhe i tregova se kush ishim në të vërtetë, si u gjendëm aty, kështu që ai dha urdhër që të kujdeseshin për ne, dhe të na mbanin me të gjitha të mirat.

Një herë vajta në panairin që organizohej te Manastiri i Shenjtë, ai manastir ishte i madh dhe u dogj gjatë sundimit të parë turk. Kur kalova aty, ngjante me një godinë të rrënuar dhe kisha ishte e mbuluar me degë pemësh. Atëherë premtova se: “Zonjë Shën Mëri, na ndihmo të çlirojmë atdheun tonë prej tiranëve dhe unë do të të ndërtoj ashtu siç ke qenë më

parë (1803)”. Më ndihmoi dhe gjatë vitit të dytë të kryengritjes sonë unë e mbajta premtimin që kisha dhënë dhe e ndërtova. Kjo mënyrë jetese që bënim atëherë, na ndihmoi shumë gjatë revolucionit, sepse njihnim vendet, rrugët, pozicionet, njihnim njerëzit. Ne mësua atëherë që t’i përbuznim turqit, të durojmë urinë, etjen, vuajtjet, pisllekun dhe çdo vështirësi tjetër.

- 2 -

Zakintho, 1806. Në Zakintho vajta në maj. Pasi qëndrova një muaj, u informova se në ishull kishte ardhur gjenerali i rusëve, Papadhopulos. Ai më thirri në Korfuz për të më propozuar që të inkuadrohesha në ushtri, por unë iu përgjigja: “Nuk inkuadrohem sepse kam ndërmend të kthehem përsëri në More që të marrë hak për vdekjen e të afërmve të mi dhe për dëmet që pësova, kështu që nuk mund të betohem për t’u futur në ushtri dhe pastaj të shkel betimin duke dezertuar fshehtas nga ushtria”. Dhe kështu u ktheva në Kastro dhe qëndrova dhjetë muaj pa bërë asgjë. Ndërkohë i kisha dërguar familjes time letër nëpërmjet një personi nga Magula, Rontika i thoshin, nëpërmjet së cilës i porosisja që t’i jepnin ato që u kisha dhënë borxh apo kisha lënë te njerëz të ndryshëm, e të m’i sillte mua. Por ai vajti dhe më denoncoi te Delijani, ky nga ana e tij më denoncoi te Vojvoda dhe kështu, më 1807 humba të gjitha gjërat që kisha.

Të gjitha forcat e Kapedanëve, kleftët e Rumelisë kishin gjetur strehë në Eptanisë nga i njëjti persekutim që kisha vuajtur dhe unë. Rusia në atë periudhë i shpalli luftë Turqisë dhe të gjitha këto forca morën urdhër që të zbarkonin në

Rumeli dhe t'u binin turqve. U përpoqa edhe unë të shkoja në Agia (Shën) Mavra ku ndodheshin këto forca, të merrja disa prej tyre dhe të dilja në Peloponez. Në shërbim të Rusisë ishin dy batalione, njëri me burra nga Mani që kishte si komandat Pieraki Zanetbej, të birin, ndërsa tjetri ishte me burra nga Peloponezi, dhe kishin komandant Anagnostaranë. Këta ishin në Zakintho. Papadhopulos u dha urdhër që të bënin gati një anije luftarake. Kur unë po bëhesha gati për të shkuar në Shën Mavra, erdhën e më takuan Anagnostara, Petimezët, Janaq Kolokotroni, Melosi dhe disa ofiqarë të tjerë dhe më thonë: “Mos shko, ne kemi leje për të pasur një anije dhe nëse dëshiron mund të hipësh në të”. Dhe kështu gjetën një anije turke me dhjetë topa, e blemë, dhe unë u bëra kapiten në këtë anije.

Mora leje lundrimi, vajta te selia e Republikës së Eptanisëve në Korfuz, dhe aty më dhanë leje që t'u bija turqve, në tokë dhe në det, gjë që mua më interesonte shumë. Mora me vete rreth tetëdhjetë ushtarë të këmbësisë dhe zbarkova afër Patrës, Ahaies quhej ai vend, dhe dogjëm shtëpitë, pronat, dyqanet e Seit agait. Pasi mbaruam punë u kthyem në Zakintho, banorët e ishullit, ngaqë kishin nevojë për ushqime që vinin nga Peloponezi, i bënë një relacion Administratës ku i thoshin që të mos sulmonim më Morenë, sepse turqit nuk i pranonin ata që shkonin aty për të bërë tregti. Në këtë mënyrë qeveria e Eptanisëve m'i ndaloi sulmet në tokë dhe më dha urdhër që t'i kufizoja veprimet e mia vetëm në zonën detare rreth Shën Mavras.

Në Korfuz gjeta Papadhopulon dhe Sinevin, që bashkë me anglezët po bëheshin gati t'i binin Stambollit. Unë u bëra një propozim duke u thënë: Në Eptanisë ndodhen 1.200 rusë

dhe 5 mijë luftëtarë grekë në shërbim të Eptanisëve, kishin dhe 12 anije luftarake që i kishin sjellë nga Balltiku dhe Deti i Zi. Në total bëheshin 40 anije luftarake të të gjitha llojeve që i dispononin kundër Napoleonit. Nëse do të mobilizonim 10 mijë burra nga ishujt, mund të arrijmë një forcë me 25 mijë burra në total. Bashkë me gjashtë anije luftarake që mund të futeshin nga Gjiri i Korinthit dhe të tjerat që do të futeshin nga Ejina, unë u premtoja që për dy muaj të çlironim Peloponezin. Gjenerali Papadhopulos e pranoi propozimin tim, u thirr një mbledhje nga Sinevi Moncenigo (komandant i përgjithshëm), ku merrte pjesë edhe Benaki, kundëradmirali Leli dhe gjenerali Atrem. Papadhopulosi e shtroi në mbledhje propozimin tim, por Benaki e kundërshtoi duke thënë se: “Unë atdheun tim nuk do e djeg për së dyti, siç bëri im atë”. Moncenigo tha: “Së bashku me anglezët, duhet të shkojmë t’i biem kokës, që është Stambolli, dhe pasi të kemi goditur kokën, pjesa tjetër ngelet për ne. Kështu që pranuan mendimin e tij dhe rrëzuan propozimin tim.

Sinevi shkoi në Tenedho. Forcat angleze shkuan në Stamboll më tepër për vizitë se sa për luftë, në vazhdim dolën anijet turke që u përplasën me anijet ruse në Tenedho dhe kështu flota turke u shkatërrua. Pas betejës së Austerlicit Rusia ia dorëzoi ishujt Napoleonit, kështu që Sinevi u urdhërua të kthehej nëpërmjet detit ndërsa forcat ruse të ktheheshin nëpërmjet tokës. Atëherë lufta pushoi dhe të gjitha anijet luftarake që ishin në shërbim të Republikës së Eptanisëve në atë periudhë, humbën lejet e lundrimit. Kështu që në gusht u detyrova dhe vajta në Zakintho. Më 27 korrik 1807 vjen urdhri që rusët t’ua dorëzonin kështjellat francezëve.